

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

*кваліфікаційна наукова
робота на правах рукопису*

ДОРОШЕНКО ЕЛЬМІРА РАВІЛЬІВНА

УДК 342.76:342.72/.73](477)

ДИСЕРТАЦІЯ
**КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Е. Р. Дорошенко (підпис)

Науковий керівник: Максименцева Надія Олександрівна, доктор юридичних наук

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Дорошенко Е. Р. Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дисертаційне дослідження спрямоване на розкриття конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина та виокремлення особливостей запровадження таких обмежень в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови.

У дисертації комплексно, з урахуванням новітніх досягнень правової науки, досліджено механізм запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні та розроблено засади концепції конституційних обмежень прав і свобод в Україні в умовах повоєнної відбудови.

Здійснено аналіз сучасного стану досліджень у сфері прав і свобод людини і громадянина, підходів до визначення поняття їх обмежень та резюмовано, що запровадження таких дій з боку держави повинно відповідати чітким критеріям.

Доведено, що історично обмеження прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України було поштовхом до супротиву, підставою певних змін у бік розширення прав певним категоріям населення та фактично шляхом розвитку української державності. На різних етапах обмежувались різні види прав і свобод, ставали, перш за все, особисті права щодо права на життя, право на свободу та особисту недоторканність у різних проявах, а також свобода віросповідання та заборона православної віри, що фактично прирівнювалось із поняттям бути українцем.

Сформовано положення щодо змісту міжнародно-правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в межах ратифікованих міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, характеризуються наявністю досить розгалуженого масиву актів щодо різних видів прав і свобод і

визначають базові засади та основні вимоги до запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина.

Проаналізовано поняття і зміст правовідносин у сфері конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні, якими є врегульовані нормами міжнародних договорів, ратифікованих Україною, Конституції України та законів України суспільні відносини, змістом яких є встановлення тих чи інших звужень різного виду прав і свобод, а також переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені, за наявності настання виключних для здоров'я нації, безпеки держави обставин та збереженням балансу інтересів держави і суспільства та окремої людини, що відповідають конституційним принципам та практиці ЄСПЛ. Доведено, що об'єктом правовідносин є права і свободи людини і громадянина, визначені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною, Конституції України та у законодавстві України. Сформовано підходи до визначення суб'єктного складу правовідносин у цій сфері, які відповідно до функціонального змісту поділяються на органи, які встановлюють та контролюють порядок обмеження, забезпечують виконання вимог закону в межах компетенції, здійснюють судовий контроль та судовий захист, здійснюють специфічні повноваження в умовах воєнного та надзвичайного стану; суб'єктів, які здійснюють контроль за додержанням прав і свобод; об'єднання громадян для захисту прав і свобод: громадські організації; суб'єктів самостійно; органи міжнародно-правового механізму захисту прав і свобод від незаконного обмеження: Європейський суд з прав людини; Уповноважений ООН з прав людини, Комітети ООН щодо захисту окремих прав.

Наведено формулювання конституційно-правового механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні як системи закріплених на рівні Конституції України, законів та, у виключних випадках, підзаконних актів, підстав, умов, засад щодо звуження різних видів прав і свобод людини і громадянина; системи органів, до компетенції яких входить як запровадження таких обмежень, так і контроль за їх межами, формами реалізації, захист від перевищення за допомогою національних та міжнародних засобів.

Встановлено, що конституційні обмеження прав і свобод в Україні в умовах дії норм права характеризуються вимогою абсолютної необхідності для існування демократичних інститутів; чітким визначенням у національному законодавстві достатніх та ефективних гарантій проти зловживань державою, а саме: характеру, масштабу і тривалості заходів, підстав застосування та засобів правового захисту особи, щодо якої вживаються заходи, положень, меж виконання повноважень органами; наявністю чітких стандартів законодавства щодо його якості, доступності та передбачуваності наслідків впровадження та їх виключної необхідності в демократичному суспільстві.

Вперше в результаті осмислення наукових положень конституційних обмежень прав і свобод в умовах відступу від права доведено, що вони можуть поділятися на умови надзвичайного та воєнного стану та фактичних обмежень права і свобод людини і громадянина в умовах анексії Криму, часткової окупації територій Донецької та Луганської областей з 2014 року, що умовно можна прирівняти до воєнного стану, та пандемії COVID-19, підстави запровадження якого говорять про ознаки надзвичайного стану.

Вперше розглянуто особливості конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану, які визначають тимчасовість встановлення таких обмежень періодом існування спеціального правового режиму в державі; розширений склад суб'єктів, які мають право встановлювати такі обмеження: військово-цивільні адміністрації, воєнні адміністрації; розширено повноваження інших державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з метою швидкого реагування та вжиття заходів щодо відвернення небезпеки, забезпечення життєдіяльності громадян в умовах воєнної агресії та небезпеки життю і здоров'ю населення; обов'язок інформування міжнародних та іноземних інституцій щодо термінів та обсягу обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Дістало подальшого розвитку поняття механізму захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод в Україні, яке визначається як система встановлених Конституцією України, законодавством

засобів, які надають можливість громадянам та суб'єктам з іншим правовим статусом захистити свої права і свободи від безпідставного, надмірного їх обмеження з боку держави.

Системний аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволив виокремити наступні критерії щодо встановлення державами конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина: якість закону, доступність, можливість передбачити його наслідки, із дотриманням принципу юридичної визначеності та верховенства права.

Доведено, що такими критеріями застосування державами відступу від права відповідно до ст. 15 Європейської Конвенції з прав людини мають бути: а) воно має відбуватися в умовах війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, тобто будь-яке значне насильство чи заворушення; б) заходи, вжиті у відповідь на такий стан, не повинні виходити за рамки, суворо необхідні гостротою ситуації; в) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом.

Охарактеризовано конституційний доробок щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина в окремих державах-членах ЄС та Великобританії та виокремлено умови їх запровадження щодо наявності небезпеки, яка загрожує демократичному розвитку або існуванню будь-якої території, чи коли такі обмеження є необхідними для запобігання епідемії, вжиття ряду заходів для подолання стихійних лих або особливо тяжких нещасних випадків, захисту молоді від злочинних діянь; виключності запровадження обмежень прав людини лише законом або на основі закону, який має конституційним у формальному та матеріальному відношенні.

Окреслено можливості удосконалення підстав і порядку запровадження конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина у пост-воєнний період в Україні, які викликані, в першу чергу, потребою захисту національних інтересів на деокупованих територіях та встановлення там засад та цінностей української влади та українського народу у всіх сферах життя. Запропоновано розробити Концепцію конституційних обмежень прав і свобод людини і

громадянина у період повоєнної відбудови як складову Концепції перехідного правосуддя, та визначити її засади у прийнятому Законі України «Про захист прав і свобод людини і громадянина в умовах перехідного періоду».

Ключові слова: конвенційний міжнародно-правовий механізм, верховенство права, надзвичайний стан, воєнний стан, відступ від права, домірність втручання, практика Європейського суду з прав людини, якість та розумність законодавства, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини (омбудсмен), пандемія COVID-19, національна безпека та територіальна цілісність, перехідне правосуддя, колабораційна діяльність, люстрація.

ANNOTATION

Doroshenko Elmira Raviliyivna Constitutional Principles of Restriction of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine - Qualification research paper on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 "Law", specialty 081 "Law." - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2023.

The dissertation research is aimed at disclosing the constitutional principles of restriction of human and civil rights and freedoms and outlining the peculiarities of introducing such restrictions under martial law and post-war reconstruction.

The dissertation comprehensively, taking into account the latest achievements of legal science, examines the mechanism of the constitutional principles of restriction of human and civil rights and freedoms in Ukraine and develops the foundations of the concept of constitutional principles of restriction of rights and freedoms in Ukraine in the context of post-war reconstruction.

The author analyzes the current state of research in the field of human and civil rights and freedoms, approaches to defining the concept of such restrictions, and summarizes that the introduction of such actions by the State must meet clear criteria.

It is proved that historically, restrictions on human and civil rights and freedoms in modern Ukraine have been an impetus for resistance, the basis for certain changes towards expanding the rights of certain categories of the population and, in fact, a way of developing Ukrainian statehood. At different stages, various types of rights and freedoms were restricted, primarily personal rights to life, the right to liberty and security of person in various manifestations, as well as freedom of religion and the prohibition of the Orthodox faith, which was actually equated with the concept of being a Ukrainian.

The author formulated provisions on the content of the international legal framework for the restriction of human and civil rights and freedoms within the framework of ratified international treaties, which are part of national legislation and are characterized by a rather extensive array of acts on various types of rights and freedoms and define the basic principles and basic requirements for the introduction of restrictions on human and civil rights and freedoms.

The author analyzes the concept and content of legal relations in the area of constitutional principles of restrictions on human and civil rights and freedoms in Ukraine, which are social relations regulated by international treaties ratified by Ukraine, the Constitution of Ukraine and laws of Ukraine, and the content of which is to establish certain restrictions of various types of rights and freedoms, as well as the list of rights and freedoms which may not be restricted, provided that there are circumstances which are exceptional for the health of the nation, security of the State and with the balance of interests of the State, society and an individual. It is proved that the object of legal relations is the rights and freedoms of a person and a citizen as defined in international treaties ratified by Ukraine, the Constitution of Ukraine and Ukrainian legislation. Approaches to determining the subjective composition of legal relations in this area have been formed, which, according to their functional content, are divided into bodies which establish and control the procedure for restrictions, ensure compliance with the requirements of law within their competence, exercise judicial control and judicial protection, and exercise specific powers under martial law and a state of emergency; entities which monitor the observance of rights and freedoms; associations of citizens for the protection of rights and freedoms: public organizations; entities on

their own; bodies of international The European Court of Human Rights; the UN Ombudsman; UN Committees on the Protection of Individual Rights.

The author provides a formulation of the constitutional and legal mechanism for limiting human and civil rights and freedoms in Ukraine as a system of grounds, conditions, principles for narrowing various types of human and civil rights and freedoms enshrined in the Constitution of Ukraine, laws and, in exceptional cases, by-laws; a system of bodies whose competence includes both the introduction of such restrictions and control over their limits, forms of implementation, and protection against excess by national and international means.

It is determined that the constitutional principles of restriction of rights and freedoms in Ukraine in the context of the rules of law are characterized by the requirement of absolute necessity for the existence of democratic institutions; a clear definition in national legislation of sufficient and effective guarantees against abuse of power by the State, namely: the nature, scope and duration of measures, grounds for application and remedies for the person against whom the measures are taken, provisions, limits of exercise of powers by the authorities; the availability of clear standards of legislation in terms of its quality, accessibility.

The author establishes that the constitutional principles of restriction of rights and freedoms in Ukraine under the conditions of derogation are characterized by the requirement of absolute necessity for the existence of democratic institutions; clear definition in national legislation of sufficient and effective guarantees against abuse of power by the State, namely: the nature, scope and duration of measures, grounds for application and remedies for the person against whom the measures are taken, provisions, limits of exercise of powers by the authorities; availability of clear standards of legislation in terms of its quality, accessibility.

For the first time, as a result of comprehending the scientific provisions of the constitutional principles of restriction of rights and freedoms in the context of derogation from law, it is proved that they can be divided into conditions of emergency and martial law and actual restrictions on human and civil rights and freedoms in the context of the annexation of Crimea, partial occupation of the territories of Donetsk and Luhansk

regions since 2014, which can be conditionally equated with martial law, and the COVID-19 pandemic, the grounds for which indicate signs of a state of emergency.

For the first time, the author examines the peculiarities of the constitutional principles of restriction of human and civil rights and freedoms under martial law, which determine the temporality of such restrictions by the period of existence of a special legal regime in the State; the composition of entities entitled to impose such restrictions has been expanded: new bodies have been created: military-civilian administrations, military administrations; the powers of other state executive authorities and local self-government bodies have been expanded with a view to promptly responding to and taking measures to prevent. The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine is obliged to inform the UN Secretary General and the Secretary General of the Council of Europe about the timing and scope of restrictions on human and civil rights and freedoms in Ukraine.

The concept of the mechanism of human and citizen protection with regard to constitutional restrictions of rights and freedoms in Ukraine was further developed, which is defined as a system of means defined by the Constitution of Ukraine and legislation that enable citizens and subjects with other legal status to protect their rights and freedoms from unjustified, excessive restriction by the State.

A systematic analysis of the case law of the European Court of Human Rights has made it possible to identify the following criteria for states to establish constitutional frameworks for restricting human and civil rights and freedoms: the quality of the law, the ability to foresee its consequences, and compliance with the principle of legal certainty and the rule of law.

It is proved that the following criteria for the use by States of derogation under Article 15 of the European Convention on Human Rights should be: a) it should occur in a state of war or other public emergency which threatens the life of the nation, i.e. any significant violence or disturbances; b) measures taken in response to such a state should not go beyond the limits strictly required by the urgency of the situation; c) measures should not contradict other obligations of the State under international law.

The author characterizes the constitutional heritage of restrictions on human and civil rights and freedoms in certain EU Member States and the United Kingdom and highlights the conditions for their introduction in the event of a danger threatening democratic development or the existence of any territory, or when such restrictions are necessary to prevent epidemics, to take a number of measures to overcome natural disasters or particularly serious accidents, and to protect young people from criminal acts; the exclusivity of introducing restrictions on human rights only by law or on the basis of a law that is constitutional in formal and substantive terms.

The author outlines the possibilities of improving the grounds and procedure for introducing constitutional restrictions on human and civil rights and freedoms in the post-war period in Ukraine, which is caused primarily by the need to protect national interests, de-occupy the territories and establish the principles and values of the Ukrainian authorities and the Ukrainian people in all spheres of life there. The author proposes to develop the Concept of Constitutional Restrictions on Human and Civil Rights and Freedoms in the Post-War Reconstruction Period as a component of the Concept of Transitional Justice, and to define its principles in the adopted Law of Ukraine "On Protection of Human and Civil Rights and Freedoms in the Transition Period".

Keywords: conventional international legal mechanism, rule of law, state of emergency, martial law, derogation of law, proportionality of interference, European Court of Human Rights case law, quality and reasonableness of legislation, pandemic COVID-19, Constitutional Court of Ukraine, Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights (Ombudsman), national security and territorial integrity, transitional justice, collaboration, lustration.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Стаття у іноземних періодичних наукових виданнях, індексованих Scopus чи Web of science :

1. E. Doroshenko, N. Plakhotniuk, U. Koruts Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 3 (11). P. 129–143.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Дорошенко Е. Р. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколіннь прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10. 2021. С. 71 – 74.

3. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. № 5. 2022. С. 247-253.

4. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичної безпеки у повоєнний період. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2023. С. 65-68.

5. Дорошенко Е. Р. Конституціоналізм і парламентаризм як цивілізаційний вибір України та гарантія прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний вісник*. № 3. 2023. С. 258-264.

Стаття у іноземних періодичних наукових виданнях:

6. Doroshenko Elmira. International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 2. P. 60-64.

Тези, опубліковані за матеріалами наукових конференцій:

7. Дорошенко Е. Р. До питання конституційних підстав обмеження реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26-30 жовтня 2020 р.)*. / за заг. ред. НАДУ, Київ. 2020. С. 212-214.

8. Дорошенко Е. До питання обмеження реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні в умовах пандемії Covid-19. *Школа розвитку молоді: Всеукраїнська науково-практична конференція* (Київ, 25 листопада 2020 р.). / за заг. ред. НАДУ, Київ. 2020. С. 123-126.

9. Дорошенко Е. Р. Основні види конституційних обмежень прав і свобод людини в Україні. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 р.). / за заг. ред. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 14-17.

10. Дорошенко Е. Р. Правові підстави обмежень конституційних прав і свобод людини в Україні. *Людина і закон: публічно-правовий вимір: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Дніпро, 1-2 жовтня 2021 р.) / за заг. ред. ГО «Правовий світ», Дніпро. 2021. С. 17 – 20.

11. Дорошенко Е. Р. Конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. (Київ, 19 квітня 2022 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи, О.М. Андреєвої. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 89-92.

12. Дорошенко Е. Р. Роль Верховної Ради України у забезпеченні гарантій дотримання прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління: матеріали Міжнародного круглого столу до Дня Незалежності України*. (Київ, 22 серпня 2022 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2022. С. 89-92.

13. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичних безпеки у повоєнний період. *Глобалізаційні виклики. Урядування майбутнього: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. (Київ, 26-27 квітня 2023 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 320-324.

14. Дорошенко Е. Р. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Соборність України: політика духовної спільності національних традицій і цінностей*: матеріали 10-того ювілейного щорічного Всеукраїнського науково-практичного круглого столу до Дня Соборності України, (Київ, 25 січня 2023 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 49 -51.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF THE DISSERTATION

Article in foreign periodicals indexed by Scopus or Web of science:

1. E. Doroshenko, N. Plakhotniuk, U. Koruts 'Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 3 (11). P. 129–143.

Articles in scientific and professional publications of Ukraine:

2. Doroshenko E. R. Influence of constitutional restrictions on the realization of generational human rights. *Legal scientific electronic journal*. № 10. 2021. С. 71 - 74.

3. Doroshenko E. R. Restrictions on human and civil rights and freedoms under martial law. *Legal Bulletin*. № 5. 2022. С. 247-253.

4. Doroshenko E. R. Restriction of rights and freedoms as a need to ensure political security in the postwar period. *Legal scientific electronic journal*. № 7. 2023. С. 65-68.

5. Doroshenko E. R. Constitutionalism and parliamentarism as a civilisational choice of Ukraine and a guarantee of human and civil rights and freedoms. *Yurydychnyi vestnik*. № 3. 2023. С. 258-264.

An article in a periodical scientific publication of another country:

6. Doroshenko Elmira. International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 2. P. 60-64.

Theses published based on the materials of scientific conferences:

7. Doroshenko E.R. On the issue of constitutional grounds for restricting the realization of human and civil rights and freedoms in Ukraine. *Ukraine 2030: Public Administration for Sustainable Development: proceedings of the Annual International Scientific and Practical Conference* (Kyiv, October 26-30, 2020). 2020. C. 212-214.

8. On the issue of limiting the realization of human and civil rights and freedoms in Ukraine in the context of the Covid-19 pandemic. *School of Youth Development: All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (Kyiv, November 25, 2020). 2020. C. 123-126.

9. Doroshenko E. R. The main types of constitutional restrictions on human rights and freedoms in Ukraine. *Development of Modern Law in the Context of Global Instability: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Odesa, Ukraine, September 10-11, 2021). Odesa: Black Sea Law Foundation, 2021. C. 14-17.

10. Doroshenko E. R. Legal grounds for restrictions on constitutional human rights and freedoms in Ukraine. *Man and Law: Public Law Dimension: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*, (Dnipro, October 1-2, 2021) / edited by NGO "Pravovyi Mir", Dnipro. 2021. C. 17 - 20.

11. Doroshenko E. R. Constitutional restrictions on human and civil rights and freedoms under martial law. *Shevchenko's Spring - 2022: Public Administration and Civil Service: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference of Students, Postgraduates and Young Scientists* (Kyiv, April 19, 2022) / edited by L. Komakha, O. Andreeva. Kyiv, Institute of PUDS of KNU. 2023. C. 89-92.

12. Doroshenko E. R. The role of the Verkhovna Rada of Ukraine in ensuring guarantees of observance of the rights and freedoms of individuals and citizens under martial law. *Independence of Ukraine: modern doctrine and practice of public administration: materials of the International Round Table on the Independence Day of Ukraine*. (Kyiv, 22 August 2022) / edited by L. Komakha. Kyiv, Institute of PUDS of KNU. 2022. C. 89-92.

13. Doroshenko E. R. Restriction of rights and freedoms as a need to ensure political security in the postwar period. *Globalization challenges. Governance of the*

future: materials of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, April 26-27, 2023) / edited by L. Komakha. Kyiv, Institute of PUDS of KNU. 2023. C. 320-324.

14. Doroshenko E.R. Guarantees of human and civil rights and freedoms under martial law. *Unity of Ukraine: the policy of spiritual community of national traditions and values*: materials of the 10th anniversary annual All-Ukrainian scientific and practical round table dedicated to the Day of Unity of Ukraine, (Kyiv, January 25, 2023) / edited by L. Komakha. Kyiv, Institute of PUDS of KNU. 2023. C. 49 -51.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	29
1.1. Поняття та види прав і свобод людини і громадянина.....	29
1.2. Міжнародно-правові засади обмеження прав і свобод людини і громадянина.....	48
1.3. Історична генеза та зміст поняття конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні	64
Висновки до розділу 1.....	92
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ.....	95
2.1. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах дії норм права в Україні	95
2.2. Особливості конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах відступу від права.....	112
А) пандемія COVID-19.....	113
Б) відступ від прав в умовах окупації 2015-2022 роки та воєнний стан	118
2.3. Механізм захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод. Практика Європейського суду з прав людини.....	128
Висновки до розділу 2.....	144
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	148
3.1. Конституційний досвід зарубіжних країн у сфері обмеження прав і свобод.....	148
3.2. Шляхи вдосконалення механізму конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах повоєнної відбудови.....	162
Висновки до розділу 3.....	179
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
Додаток 1	
Додаток 2	
Додаток 3	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВРУ – Верховна Рада України
- ДЄС – Договір про Європейський Союз
- ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу
- ЄКПЛ – Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.
- ЄП – Європейський Парламент
- ЄС – Європейський союз
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини 1948 року
- КГСПВС – Комітет з питань громадянських свобод, правосуддя та внутрішніх справ
- ККУ – Кримінальний кодекс України
- КМ – Кабінет Міністрів України
- КМЄС – Консультативна місія Європейського Союзу в Україні
- КМРЕ – Комітет Міністрів Ради Європи
- КУ – Конституція України
- КСУ – Конституційний Суд України
- КУПАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
- МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року
- МПЕСКП – Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року
- НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи
- Рада ЄС – Рада Європейського Союзу
- Суд ЄС – Суд Європейського Союзу

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Права і свободи людини і громадянина, їх реалізації та форми закріплення завжди були питаннями як філософського, наукового пошуку, так і законодавчими критеріями у демократичному суспільстві. Визначення каталогу прав і свобод людини і громадянина в Конституції України, а особливо зазначення чітких підстав та умов їх обмеження, порядку реалізації таких заходів, повноважень відповідних органів, застосування механізмів захисту, є фактично засобами захисту суспільства, підставою для забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності, особливо в умовах воєнної агресії. Цінність прав і свобод в будь-якій сучасній державі, визначення умов їх звуження виключністю обставин, закріплення їх у основному законі – Конституції, як гарантії функціонування демократичного політичного режиму, суспільних відносин, де встановлення обмежень прав і свобод людини є необхідним для існування демократичного суспільства. Такі обмеження мають за мету забезпечення балансу та гарантування реалізації прав та свобод окремого індивіду, потреб держави, суспільних інтересів, особливо в період воєнного стану та повоєнної відбудови.

В умовах фактичного запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні, які пов'язані з настанням умов відступу від прав держави, в яких з 2015 року перебувала Україна та окремі її частини, вкрай актуальним є дослідження конституційних засад, правового підґрунтя запровадження таких заходів.

Для демократичних країн, якою залишається Україна, навіть в умовах воєнного стану, та особливо в період її повоєнної відбудови, головною умовою визначається запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина, визначених Конституцією України та іншими законодавчими актами.

Все викладене вказує на актуальну необхідність дослідження конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина та можливостей удосконалення їх правового регулювання в Україні.

Зокрема теоретичні засади встановлення, регулювання, реалізації, захисту *прав і свобод людини і громадянина*, у тому числі, конституційних засад досліджували О. В. Батанов, К. О. Буряковська, О. П. Васильченко, О. Т. Волощук, М. М. Гнатовський, А. П. Головащук; Н. А. Гураленко, В. Г. Данільцева, О. Р. Дашковська, І. П. Домбрянський, В. Н. Денисов, М. Л. Заїнчковський, О. В. Зайчук, Л. І. Заморська, Н. В. Заяць, В. М. Кампо, М. В. Кравчук, С. Й. Кравчук, Н. М. Козакевич, В. Ю. Колесник, М. І. Козюбра, Ю. І. Крегул, О. М. Крестовська, С. В. Кудін, О. В. Марцеляк, А. В. Матат, Л. Г. Матвєєва, О. В. Митник, В. О. Міхальов; М. І. Любченко, Н. В. Оніщенко, М. П. Орзіх, Н. Р. Поліщук, Н. Г. Плахотнюк, П. М. Рабіновича, М. В. Савчин, О. В. Скрипнюк, Т. М. Слінько, І. В. Стаднік, Д. С. Терлецький, Ю. М. Тодика, І. Б. Усенко, Л. Г. Фалалєєва, А. Є. Шевченко, С. В. Шевчук, Ю. С. Шемшученко, В. І. Шишкін, Е. В. Шишкіна.

Вивченням проблематики застосування *міжнародно-правових механізмів* забезпечення прав і свобод людини займались В. Ф. Антипенко, М. М. Антонович, І. О. Бакірова, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. В. Мицик, Л. Л. Грицаєнко, В. М. Кавун, О. І. Летнянчин, В. Є. Мармазов, М. В. Менджул, В. І. Муравйов, Н. Б. Мушак, І. С. Піляєв, В. М. Сорокун, С. В. Шевчук, І. А. Шуміло та інші.

Проблематику визначення конституційних засад *обмеження окремих прав і свобод людини і громадянина*, засад їх правового регулювання досліджували як *українські-вчені* О. В. Андрієвська, М. В. Афанасьєва, Ю. М. Басига, О. В. Білоскурська, Л. М. Дешко, В. А. Дорошенко, Н. Д. Жильнікова, Л. І. Заморська, Ю. Б. Ірха, А. М. Колодій, О. І. Косілова, О. С. Лотюк., О. Л. Львова, А. К. Мерник, Н. Б. Мушак, Н. О. Максименцева, Н. М. Оніщенко, О. В. Осинська, О. З. Панкевич, Н. І. Різниченко, І. Є. Савенкова, М. В. Савчин, Т. М. Слінько, Б. В. Сидорець, А. С. Славко, Є. В. Ткаченко, Ю. О. Фігель, В. І. Шишкін, С. В. Шевчук, І. А. Шуміло та інші., так і *представників іноземних правничих шкіл*: В. Букманн, К. Джевїцки, А. Гузел, П. Гаудер, Б. Грег, О. Гьоффе, Ш. Госепат, Р. Дворкін, Дж. Капоразо, Т. Кемпбелла, Дж. Комарека, Дж. Кромендіка, Г. Ломанн, Х. Лаутерпахта, О. Мадера, М. Манукян, Т. Мерона,

Д. Мітрани, Д. Овена, Т. Пейн, Р. Рісдала, М. Ріттера, Т. Ріссе, Л. Свендсен, В. Сеупаула, Б. Таманаг, М. Томпсона, Л. Фуллер, Г. Харт, С. Хофмана та ін.

Разом із тим, слід констатувати, що у вказаних наукових працях не достатньо висвітлені, зокрема: 1) питання конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах пандемії COVID-19 та воєнного стану, включно зі змінами законодавства, обумовленими широкомасштабною агресією РФ (з 24.02.2022 р.); 2) питання врегулювання конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах повоєнної відбудови, концепція перехідного правосуддя, а також положення щодо формування актуальних пропозицій удосконалення конституційного механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина та визначення меж втручання держави в права і свободи, дотримання балансу прав і інтересів суспільства, національної безпеки та окремих громадян; чіткі вимоги та засади обмеження тих чи інших прав і свобод окремих категорій осіб на деокупованих територіях; вимоги щодо обмеження прав і свобод в умовах проведення повоєнних виборів.

Зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями. Дисертаційна робота виконувалася в рамках науково-дослідних робіт кафедри права Національної академії державного управління при Президентіві України за науково-дослідним науковим проектом «Державне управління та місцеве самоврядування» (номер державної реєстрації 0199U002827) та науково-дослідної роботи «Удосконалення організаційного та правового механізмів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами, організаціями» 0119U101448. А також досліджень кафедри парламентаризму Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексне обґрунтування нових теоретичних засад та розробка практичних рекомендацій щодо встановлення змісту, вимог, критеріїв конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні з урахуванням

міжнародно-правових вимог, практики ЄСПЛ в умовах, у тому числі, воєнного стану, та потреб української державності в період повоєнної відбудови.

Для досягнення поставленої мети в дисертації необхідно вирішити такі основні завдання:

- розкрити зміст поняття конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні;

- дослідити міжнародно-правовий механізм запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина та визначити його вплив на формування конституційних засад встановлення таких обмежень в Україні, особливо в умовах воєнного та надзвичайного стану;

- проаналізувати історичну генезу появи та особливості запровадження тих чи інших видів обмеження прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України на різних етапах розвитку української державності, виокремити їх характерні ознаки і особливості;

- зазначити поняття конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні, а також зміст, види та суб'єктно-об'єктний склад правовідносин у цій сфері;

- визначити поняття конституційно-правового механізму обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні та його складові в умовах дії норм права та зазначити основні підстави і умови їх запровадження в Україні;

- виокремити особливості запровадження конституційних обмежень прав і свобод в умовах відступу від права щодо надзвичайного та воєнного стану та порівняти до них станів;

- визначити поняття та елементи механізму захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод в Україні та проаналізувати судову практику ЄСПЛ щодо встановлення критеріїв конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах дії норм права та в умовах відступу від нього (воєнного та надзвичайного станів);

- вивчити європейський конституційний досвід щодо умов запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в державах ЄС та Великобританії та виділити підстави їх застосування;

- запропонувати концепцію конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина у період повоєнної відбудови, визначити її складові та розробити пропозиції з удосконалення правового забезпечення у цій сфері.

Об'єктом дисертаційного дослідження є права і свободи людини і громадянина.

Предметом дослідження є конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження постає сукупність сучасних загальнонаукових та спеціальних методів і прийомів наукового пізнання, практичне застосування яких надало змогу забезпечити комплексне і достовірне виконання поставлених задач, отримати науково-обґрунтовані висновки та внести конкретні пропозиції щодо вирішення досліджуваного питання, вдосконалення законодавства в сфері визначення конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Використання *історико-правового методу* сприяло аналізу еволюції становлення прав і свобод, відокремлення їх різних видів та встановлення особливостей правового регулювання, а також аналіз генези обмежень прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України (підрозділ 1.1. та 1.2.). *Діалектичний та структурно-логічний методи* були застосовані під час дослідження сучасного стану конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах дії норм права (підрозділ 2.1.), відступу від права (підрозділ 2.2.), міжнародно-правового механізму запровадження таких обмежень (підрозділ 1.3.), механізму захисту прав і свобод людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод, практики ЄСПЛ (підрозділ 2.3.) конституційного доробку європейських держав у цій сфері (підрозділ 3.1.) *Формально-логічний метод* спрямовувався на дослідження основних понять у роботі (підрозділи 1.1, 1.4, 2.1, 2.2). *Порівняльно-правовий метод* було використано для окреслення засад

запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина у державах-членах ЄС та Великобританії, можливостей їх запровадження в Україні (підрозділ 3.1), а також порівняння норм чинного законодавства та проєктів законів України (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1.). Використання *структурно-логічного методу, методів моделювання і прогнозування* дозволило виявити основні проблеми конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні, запропонувати концепцію конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах повоєнної відбудови, сформулювати конкретні пропозиції з удосконалення законодавства та практики його застосування (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2).

Нормативну основу дослідження становлять Загальна декларація з прав людини, Міжнародний пакт про політичні і громадянські права, Європейська конвенція з прав людини, інші міжнародні договори, ратифіковані Україною, Конституція України, Закони України «Про надзвичайний стан», «Про правовий режим воєнного стану», «Про цивільно-військові адміністрації», «Про правотворчу діяльність», «Про очищення влади», «Про Конституційний Суд України», «Про уповноваженого Верховної Ради з прав людини» та інші; Конституції України та законодавчі акти зарубіжних держав, інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, присвячені різним аспектам конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Інформаційну та емпіричну основу дослідження становлять узагальнення практичного застосування норм закону, рекомендації та звіти суб'єктів владних повноважень, судова практика (рішення ЄСПЛ, рішення КС України, судові рішення), узагальнення правоохоронних органів, Уповноваженого ВРУ з прав людини, проєкти нормативних актів, політико-правова публіцистика, довідкові видання, матеріали, підсумки наукових конференцій, а також інша вітчизняна та зарубіжна спеціальна література, в якій досліджується проблематика конституційних засад забезпечення законності в діяльності ОМС.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертаційна робота є одним із перших в Україні монографічним теоретико-

правовим дослідженням, у якому комплексно, з урахуванням новітніх досягнень правової науки досліджено механізм конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина, особливо в умовах відступу від права щодо надзвичайного та воєнного стану з виокремленням концепції конституційних засад такого обмеження в умовах післявоєнної відбудови. Наукова новизна одержаних результатів знаходить свій прояв у таких теоретичних положеннях і висновках, які виносяться на захист:

уперше

- системно визначено зміст та особливості конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного та надзвичайного станів в Україні та прирівняних до них станів пандемії COVID-19 та умов окупації окремих територій держави. Доведено наявність ознаки тимчасовості таких обмежень періодом існування спеціального правового режиму в державі та реальних загроз щодо здоров'я нації та безпеки держави; розширеного складу суб'єктів, які мають право встановлювати такі обмеження: військово-цивільні адміністрації, воєнні адміністрації; виключних повноважень інших державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наданих з метою швидкого реагування та вжиття заходів щодо відвернення небезпеки, забезпечення життєдіяльності громадян в умовах воєнної агресії та небезпеки життю і здоров'ю населення; виконання державними органами обов'язку щодо інформування міжнародних та європейських органів про терміни та обсяг обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Підставами обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного або надзвичайного стану є наступні: а) наявність умов офіційного запровадження або продовження воєнного або надзвичайного стану, що загрожує життю нації; б) введені обмеження не повинні виходити за рамки, суворо необхідні гостротою ситуації; в) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом.

- запропоновано перспективну науково-практичну концепцію конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина у період повоєнної відбудови, положення якої мають стати напрямами удосконалення конституційно-правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про надзвичайний стан» щодо визначення умов настання та запровадження обмеження прав і свобод в державі в умовах відступу від права (воєнного та надзвичайного стану); визначення критеріїв до встановлення конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина, у тому числі, відповідно до практики ЄСПЛ, шляхом внесення відповідних змін до Закону України «Про правотворчу діяльність»; розроблення Концепції захисту прав і свобод людини і громадянина як складової Концепції перехідного правосуддя в Україні в умовах повоєнної відбудови та постконфліктного регулювання; визначення чіткого переліку прав і свобод, які можуть обмежуватись, та списку тих, які заборонені до обмеження, термін дії таких обмежень, підстави та критерії їх запровадження, чіткий суб'єктний склад та зміст відповідної діяльності, яка підпадає під вимоги щодо застосування різного виду обмежень відповідно до Конституції та визначити вказані засади на рівні прийняття Закону України «Про захист прав і свобод людини і громадянина в умовах перехідного періоду».

удосконалено:

- поняття та складові конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах дії норм права та зміст, особливості правовідносин у цій сфері, їх суб'єктного складу щодо органів, які здійснюють функції застосування обмежень, судового контролю та судового захисту, захисту прав і свобод людини і громадянина від незаконного обмеження національними та міжнародно-правовими засобами;

- поняття конституційно-правового механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні як системи закріплених на рівні Конституції України, законів та, у виключних випадках, підзаконних актів, підстав, умов, засад

звуження різних видів прав і свобод людини і громадянина; системи органів, до компетенції яких входить як запровадження таких обмежень, так і контроль за їх межами, формами реалізації, захист від перевищення за допомогою національних та міжнародних засобів та застосування у національному законодавстві та практиці критеріїв, визначених у практиці ЄСПЛ щодо запровадження державами таких обмежень;

- зміст механізму захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод в Україні як системи визначених Конституцією України, законодавством засобів, які надають можливість громадянам та суб'єктам з іншим правовим статусом захистити свої права і свободи від безпідставного, надмірного їх обмеження з боку держави та відповідність таких засобів європейським та міжнародним засадам;

набули подальшого розвитку:

- концептуальна парадигма дослідження стану та перспектив застосування конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні як комплексного міжгалузевого інституту права;

- поняття міжнародно-правових засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в межах ратифікованих міжнародних договорів є частиною національного законодавства і характеризуються наявністю досить розгалуженого масиву актів щодо різних видів прав і свобод та визначають базові засади та основні вимоги до запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина;

- пропозиції щодо удосконалення конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина щодо окремих видів особистих прав, громадянських та політичних прав в Україні;

- системний аналіз конституційного доробку зарубіжних країн щодо умов запровадження конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в державах ЄС та Великобританії, які полягають у наявності небезпеки, яка загрожує демократичному розвитку або існуванню будь-якої території, чи коли такі обмеження є необхідними для запобігання епідемії, вжиття ряду заходів для

подолання стихійних лих або особливо тяжких нещасних випадків, захисту молоді від злочинних діянь; виключності запровадження обмежень прав людини лише законом або на основі закону.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні та прикладні висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані в:

– науково-дослідній роботі – у процесі подальших наукових розробок методологічного та практичного характеру під час дослідження конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні;

– законотворчій діяльності – для удосконалення законодавства України та підготовки нових проєктів законодавчих актів у сфері прав і свобод людини і громадянина щодо встановлення меж та умов запровадження конституційних обмежень;

– навчально-методичній роботі – при викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право», «Конституційно-процесуальне право», «Сучасний зарубіжний конституціоналізм», «Сучасний український конституціоналізм», «Організація діяльності Верховної Ради України»; спецкурсів «Порівняльне конституційне право», «Міжнародне право людини», «Європейське право в галузі захисту прав людини», «Європейська система захисту прав людини», «Реалізація прав і свобод людини і громадянина»; для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів.

Дискусійні положення дисертаційного дослідження можуть стати основою для подальших наукових розробок.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою, в якій розвинуто теоретичні та практичні підходи до визначення, запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні. У роботі всі наукові положення, висновки та пропозиції одержані на підставі особистих досліджень здобувачки, а також у результаті опрацювання та аналізу наукових, нормативних та статистичних джерел. Результати дисертаційного дослідження викладені в одноосібних опублікованих працях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри парламентаризму Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення дисертації пройшли апробацію на наукових конференціях:

Міжнародній науково-практичній конференції «Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку» (Київ, 2020 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Школа розвитку молоді» (Київ, 2020 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (Дніпро, 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба» (Київ, 2022 р.), Міжнародному круглому столі до Дня Незалежності України «Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління» (Київ, 2022 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізаційні виклики. Урядування майбутнього» (Київ, 2023 р.), Всеукраїнському науково-практичному круглому столі до Дня Соборності України «Соборність України: політика духовної спільності національних традицій і цінностей» (Київ, 2023 р.).

Публікації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження дістали відображення у 1 статті у науковому виданні, яке індексується у Scopus Web of Science, в трьох статтях у вітчизняних наукових фахових виданнях, в 1 статті у іноземних фахових виданнях і в 8 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінка з додатками, основний зміст роботи викладено на 189 сторінках, список використаних джерел містить 273 найменування на 32 сторінці.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1.1. Поняття прав людини і громадянина

Історія людства нараховує багато тисячоліть і буде вірним говорити, що вся вона є, фактично, боротьбою людства за свої права в різних сферах життя, різних соціально-економічних формаціях та історичних епохах. Змінювались часи, покоління, народи, а їх прагнення до вільного життя, реалізації своїх потреб та їх захисту приймали форми первинних регуляторів у суспільстві, а з часом і норм права.

Пройшовши довгу дорогу на шляху свого розвитку на початку 20-х років третього тисячоліття, людство зустрічається з великою низкою нагальних проблем, починаючи із встановлення миру, протидією військовим конфліктам, екологічним катастрофам, забезпечення сталого розвитку, збереження навколишнього середовища, боротьбою із голодом, подоланням епідемій, пандемій, урегулювання питань міграції населення країн як в результаті збройної агресії, так і у зв'язку зі змінами клімату, іншими підставами.

Сьогодні у світі можна констатувати найбільш масштабне порушення прав людини і громадянина, встановлення їх обмежень з часів Другої Світової війни. Оновлення розуміння прав людини, змісту цінностей цього поняття, сутності, складових, особливостей та засад регулювання є потребою як юридичної думки, так і інших галузей суспільних наук.

Усі ці та інші проблеми так чи інакше пов'язані з правами людини, оскільки від їх позитивного вирішення залежить не тільки якість життя, але і питання виживання людства на планеті Земля. В умовах сьогодення права людини стали одним із головних ціннісних орієнтирів суспільного розвитку в демократичному суспільстві, межею свавілля держави, засадами формування правової держави.

У рамках нашого дисертаційного дослідження, на наш погляд, перш за все, доцільно проаналізувати зміст поняття прав і свобод людини, їх історичну генезу та види, виокремлення прав громадян, їх особливості та види, а також усвідомити їх значення та головну ідею. З цією метою, по-перше, потрібно зауважити, що права та свободи людини є первинними і значно ширшими порівняно із правами громадянина, отже вважаємо за доцільно розпочати аналіз саме з них. По-друге, урахувавши комплексний характер такої категорії доцільно дослідити зміст, який визначають дослідники у сфері позаюридичній (філософи, політологи, соціологи тощо) та вчені-юристи з різних галузей права. По-третє, зміст понять «права» і «свободи» не є за визначенням тотожними поняттями і мають відмінності, у першу чергу щодо механізму реалізації. По-четверте, розвиток прав і свобод, пов'язаний із безпосереднім історичним розвитком людства. По-п'яте, види прав і свобод також тісно пов'язані зі станом розвитку суспільства та держави.

Поняття та зміст прав людини, а саме вони були первинними, і права громадян почали з'являтися та набувати правового регулювання набагато пізніше, досліджувались вченими з різних сфер суспільних наук, визначались на рівні загальних тлумачних словників як важливе поняття та основні засади існування та повноцінного розвитку людини.

На думку Мініча А.П. можна визначити 3 підходи до розуміння поняття «права», «свободи», «обов'язки» [120]. Так перший підхід зазначає про старослов'янське коріння походження цих слів. Прикметник «правь» в старослов'янській мові відчув на собі вплив грецької мови, і означав - «прямий, правильний, справедливий» та став похідним для слова «правда» [34]. Лише у XVI-XVII ст. слово «право» в європейському сенсі почало проникати на українські землі під впливом латинського *ius*. У цьому значенні воно почало зустрічатися в художній і юридичній літературі. На сьогодні тлумачний словник української мови містить 13 значень слова «право», а слово «правда» - 6, проте, між ними наявна така істотна відмінність, що слова «право» і «правда» не вважаються на сьогодні синонімами [229].

Відповідно до другого підходу ці поняття викликані специфікою культурного розвитку деяких країн Західної Європи, їх сутність визначається традицією, а не семантикою, що включила в себе різні етапи боротьби за права людини, прийняття низки нормативів, і всі ці аспекти пов'язані саме з етапами історичного розвитку. Зрозуміти права людини можна лише досягнувши контекст культурного розвитку країни, в якій визріли ці ідеї. Автоматичне перенесення ідей на країни з іншою культурою наражається на формалізм і непорозуміння. Наприклад, англійська мова містить 20 визначень і 27 синонімів слова «right», що перекладається українською як «права», а в українській мові існує 13 значень і 10 синонімів цього слова. Отже, на сьогодні здебільшого маємо зміст, закладений саме нормативним поняттям та його автоматичним перенесенням до українського контексту. Подолання цієї проблеми можливе шляхом розвитку української мови або створенням концепції теорії прав, свобод і обов'язків на засадах, що не залежать від культурного контексту [120].

Третій підхід ґрунтується на уявленнях щодо існування природи людини. Знаючи природні властивості людини, як такої, можна сформулювати універсальні правила поведінки і на їх підставі визначити природні права, свободи і обов'язки людини. Такі ідеї набули розвитку у роботах Гуго Гроція, Т. Гобса, Ж.Ж. Руссо, І. Канта та інших, які заклали основи концепції природних прав [120].

Енциклопедичне значення поняття прав людини включає в себе наступний зміст. Так Велика Українська енциклопедія визначає їх як комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, що обумовлені фактом існування людини в цивілізованому суспільстві; іманентні можливості людини поводитися відповідно до своїх свідомих волевиявлень та робити все, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватеної шкоди правам і свободі інших людей [13].

Як моральні принципи або норми, що визначають певні стандарти людської поведінки й регулярно захищаються муніципальним та міжнародним правом визначає поняття «права людини» сучасна вільна енциклопедія [147].

У науковій літературі є безліч підходів до інтерпретації природи прав людини, зокрема етичний, психологічний, релігійний тощо.

Відповідно до етичного підходу під правами людини розуміють форму існування, спосіб вияву принципів і приписів моралі та найбільший успіх людського розвитку [32].

Педагогічне розуміння поняття прав людини визначає права, як притаманні нам від народження, і без яких ми не можемо існувати як людські істоти [169].

Згідно з психологічним підходом, права людини - це певні уявлення людини, її погляди про належність їй певних благ.

У свою чергу, прихильники релігійного підходу розглядають права людини як такі, що визначені й надані людині Богом.

Вчені-філософи приділили багато праць дослідженню поняття «права людини» в різні часи. Про що говорять багаточисельні праці відомих філософів, які заклали основні засади розвитку концепції природного права як невід'ємного права кожної людини від народження. Це такі видатні філософи як Гуго Гроцій, Френсіс Бекон, Джон Локк, Г. Лейбніц, Бенедікт Спіноза, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Томас Гоббс, К. Вольф, Імануїл Кант, Георг В.-Ф. Гегель та інші.

Вчені-політологи вважають, що поняття прав і свобод людини пов'язано з поняттям правової держави, яка гарантує права людини. З іншого боку, зазначають залежність нормального виконання державних функцій від наявності саме прав особи і громадянина та народного представництва, які визначають політичну самодіяльність як особи, так і суспільних груп. У такому сенсі права людини (але у цьому контексті бачимо наявність саме поняття «особа») є базовими і визначальними для існування сучасної правової держави.

Інші політологи підкреслюють велику роль визнання і практичного втілення великої гуманістичної ідеї про природні і невідчужувані права людини, і перш за все право на життя. У свою чергу, принцип індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку визначається як політична концепція [126].

На думку Гошовської В.А. говорячи про основні права людини, всіх людей, які перебувають на території, вона акцентує увагу на тому, що саме інститути громадянського суспільства здатні їх забезпечити і захистити.

Крім того зазначає, що основні демократичні свободи і права людини (особисті, політичні, економічні, культурні) є провідними цінностями, нормами і універсаліями політичного життя, які стають загально визнаними в суспільстві та щодо яких має досягатися згода, формується ціннісний вимір [21].

У економічній теорії виділяються декілька підходів до розуміння поняття прав і свобод людини і громадянина. З одного боку, встановлюється корпоративна відповідальність на підприємства всіх форм власності щодо дотримання прав і свобод, утримування від їх порушення [149], а з іншого боку, можна говорити про місце такого поняття у економічній теорії через економічну поведінку суб'єктів, тобто сукупності вчинків та дій, спрямованих на задоволення економічних потреб. Тобто така діяльність, по-перше, не є первинною, а займає третю сходинку концепції економічної теорії, де визначальним є державне або ринкове регулювання економічної діяльності суб'єктів, а по-друге, розглядається через задоволення потреб у економічній сфері.

Отже, можна виділити загальні ознаки поняття «прав людини», які базуються на розумінні їх змісту у суспільних науках: а) первинне походження від слова «правда»; б) включають в себе зміст свобод, можливостей, стандартів поведінки у суспільстві; в) визначають можливості поводитись відповідно до своїх волевиявлень; г) мають межі реалізації щодо завдання шкоди іншим особам; д) пов'язані з природою людини, її природними потребами і функціями; е) є способом вияву моралі; є) надають уявлення про належність людині певних благ; ж) за релігійним підходом такі права надані Богом; з) права людини є базовим і визначальним для існування сучасної правової держави; і) є формою задоволення економічних потреб та межами відповідальності юридичних осіб та органів держави; и) є провідними цінностями, нормами і універсаліями політичного життя, які стають загально визнаними в суспільстві та щодо яких має досягатися згода, формується ціннісний вимір.

У свою чергу, найбільш детально таке поняття розглядається саме вченими-юристами, яких доцільно поділити за галузями права на науковців у сфері філософії права, теорії держави і права, адміністративного права та

конституційного права, де права людини визнаються базовими засадами конституціоналізму та Конституцій всіх демократичних держав світу.

Підкреслимо, що у своїй роботі ми не досліджуємо кримінально-правові аспекти регулювання конституційних обмежень прав і свобод, отже вибір юристів-науковців свідомо обмежений саме фахівцями позакримінальної юстиції.

Відповідно до концепції філософії права її завданням є сформулювати всебічний та добре збалансований підхід, який сприяв би попередженню маніпуляцій ідеєю, у тому числі, і ідеологічних, щодо прав людини з боку як держав, так і інших державних утворень та соціуму в цілому.

Права людини з позицій філософії права є одним з видів прав узагалі, з поняттям яких пов'язані деякі сприятливі, позитивно оцінювані стани їх власника. З позиції однієї з двох альтернативних теорій - теорії волі права, вони дають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, що перебуває з ним у конфлікті. З позицій іншої теорії - теорії інтересу, права слугують захисту чи здійсненню інтересів їх власника [5, С. 54].

Філософія права пропонує кілька різних підходів для вирішення цього завдання, визначаючи позитивне та негативне природне право, позитивістській підхід. Концепція позитивного природного права базується на розумінні прав людини як первинному благу, наданому при народженні в силу того, що людина є творінням розумним і потребує задоволення своїх базових потреб на кшталт права на життя, на безпечному для її життя середовищі тощо (така концепція буде розглянута більш детально нижче).

Розподіл прав на позитивні і негативні, у свою чергу, здійснюється відповідно до ролі держави у питаннях реалізації тих чи інших прав і свобод.

Також є підхід, названий «негативне природне право», який аналізує антропологічні базові потреби та інтереси, що повинні братися до уваги будь-яким правопорядком для здійснення тривалого впливу на людську поведінку.

У свою чергу, В. Брюгерр запропонував визначальні критерії, які можна виокремити щодо запровадження концепції прав людини та змісту її базових прав. Так, людині потрібно мати наступні форми реалізації прав: свободу вибору;

відповідальність за вибір; наявність культурних засад у суспільстві щодо створення вибору та його обмеження; відповідальність за вибір; взаємність прав та обов'язків; юридична та соціальна відповідальність; наявність умов щодо захисту життя, наявність належних процедур реалізації прав; екологія життя; наявність поваги та легітимності прав людини [8].

Вчені-правники О. С. Передерій, О. М. Бандурка, О. М. Головка, та інші розглядають систему прав, свобод і обов'язків особистості, закріплених у Конституції, інших нормативних правових актах та міжнародних правових актах з прав людини через розуміння правового статусу особистості, як його ядра та змісту.

Щодо суб'єктного складу, то вітчизняна юридична думка дотримується точки зору (наприклад, П.М. Рабінович та ін.) про існування прав людини, прав нації (народу), прав людства, при цьому права людини - це певні можливості, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [163].

Права людини займають ключову роль у системі адміністративного права. Так, на думку вчених-адміністративістів В. Галуцька, О. Проваторової права людини і громадянина є об'єктом адміністративного права, оскільки є природними.

Адміністративне право регулює відносини, що пов'язані з реалізацією прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, які не мають владних повноважень [2, С. 15].

Крім того, наголошують, що принцип верховенства права, у тому числі, означає, що свободи людини не є наслідком ухвалених у нормативних актах гарантій. Навпаки - норми офіційних документів є наслідком природних прав особи. Лише доктрина природного права є джерелом розуміння того, що права людини й основоположні свободи не надані державою своїм громадянам права у вигляді створених нею норм права - це природні права, що властиві людині від

природи та належать їй як творінню Природи, а не як члену суспільства, і тому є невідчужуваними [3, С. 35].

Інші відомі вчені-адміністративісти Р. Мельник, В. Бевзенко також наголошують, що провідним принципом адміністративного права є принцип верховенства права, який з практичної точки зору означає підпорядкування діяльності усіх публічних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини, утвердження їх пріоритету перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави та фактично є принципом дотримання прав людини.

Крім того, вчені визначають поняття «установа публічного права» як юридична особа (або організаційно самостійний суб'єкт), створена для здійснення (забезпечення) певних прав людини, виконання певних завдань держави або для досягнення суспільних інтересів [114, С. 164].

Також підкреслюють, що адміністративно-правовий режим взаємовідносин суб'єктів публічної адміністрації та приватних осіб повинен формуватися, виходячи зі становища особи як такого суб'єкта, перед яким публічна влада відповідальна за свою діяльність, [1] і має ґрунтуватися на безперечному визнанні пріоритету прав людини, її законних інтересів, правомірності її вимог і очікувань від діяльності органів публічної влади, їх посадових і службових осіб [146].

Цікавим є факт, що деякі вчені з державного управління не завжди досліджують зміст публічного адміністрування з позиції цінностей прав і свобод людини і громадянина. Вважаємо це суттєвим недоліком науки державного управління, що потребує розширення щодо розуміння місця і значення прав і свобод саме у публічному управлінні. Така позиція знайшла відображення у підручнику «Публічне управління та адміністрування» за редакцією Дегтяр А.О., Дегтяр О.А., Калашнікова Х.І [161], Долженков О.О. [26].

Інші вчені з державного управління зазначають, що природні права людини і громадянське суспільство є межею втручання держави. При цьому, публічне регулювання не повинно стосуватися природних прав людини, під якими розуміються, як правило, особисті права, що належать людині від народження [160, С. 30].

Отже, можна констатувати, що забезпечення прав і свобод є основоположною діяльністю органів публічного адміністрування [133].

Ураховуючи, що права людини і громадянина стали фактично ядром всіх Конституцій, можна зазначити, що вчені-конституціоналісти мають визначену позицію у цій сфері.

Проте, аналіз попередніх досліджень вчених з інших галузей права дозволяє зробити висновок про міждисциплінарний характер такого інституту як права і свободи людини і громадянина. Отже, можемо погодитись, що права і свободи людини і громадянина, які закріплені у Конституції України, фактично можна віднести до інституту конституційного права та екстраполювати на інші галузі права.

Відома вчена-конституціоналістка Лотюк О.С. зазначає, що права й свободи людини, які отримали своє конституційне закріплення одночасно з громадянським суспільством, демократією та верховенством права й стали невід'ємною складовою частиною сучасного конституційного ландшафту, слід розглядати як: а) визначальну цінність і стимул для розвитку громадянського суспільства; б) мету функціонування громадянського суспільства; в) конституційно-правову форму діяльності основних інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських правозахисних організацій [107].

Права і свободи людини та їх гарантії визначаються змістом і спрямованістю діяльності держави відповідно до конституційного принципу гуманізму.

Наукова школа вітчизняного парламентаризму, зокрема проф. Гошовська В.А., визначаючи поняття парламентаризму, виходить із того, що це є система організації і функціонування державної влади, характерними ознаками якої є чітке розмежування законодавчих та виконавчих функцій за пріоритетності парламенту, наявності в нього виняткових прерогатив і повноважень [21, С. 16].

У свою чергу, на думку Максименцевої Н.О. характерними ознаками парламентаризму можна назвати наявність парламенту, представницького органу, який займає пріоритетне становище серед інших органів держави, здійснює захист прав і свобод людини і громадянина та законодавчу функцію, інші виключні,

належні тільки парламенту функції [111]. Відповідно, захист прав і свобод людини і громадянина є визначальною функцією парламенту як характерного елемента парламентаризму.

Отже, можна виділити наступні особливості поняття «прав людини» у загально-юридичному контексті:

- а) права людини належать їй від природи, вони є невідчужувані;
- б) є спектром природних і соціальних чинників, тому знаходять своє вираження в моралі, ідеології, релігії, праві, психології людей, у їхньому світогляді загалом;
- в) наявність прав є вирішальним для людини;
- г) права людини є ядром та змістом розуміння правового статусу особистості;
- д) є складовими елементами правової сутності людини, що виявляється в її відносинах з іншими людьми, громадськими та політичними інститутами, державою.

Особливостями конституційного змісту прав і свобод людини і громадянина можна визнати наступні: а) спільний ідеал усіх країн і народів, які сповідують ідеї справедливості, свободи й демократії; б) нормативне мірило, що стає універсальною та загальнолюдською цінністю; в) наявність прав і свобод характеризує конституційно-правовий статус особи; г) міра можливої поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані державою, є позитивно-правовою формою вираження природних, невідчужуваних прав людини, тобто пов'язаними не з станом громадянства, а з кожною людиною; д) інститут конституційного права; е) визначальна цінність і стимул для розвитку громадянського суспільства; є) мета функціонування громадянського суспільства; ж) конституційно-правова форма діяльності основних інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських правозахисних організацій; з) захист прав і свобод людини і громадянина є визначальною функцією парламенту як характерного елемента парламентаризму.

Таким чином, можемо надати наукове визначення поняття прав і свобод людини і громадянина як спільний ідеал, нормативне мірило, що стає

універсальною та загальнолюдською цінністю, характеризують конституційно-правовий статус особи та є мірою можливої її поведінки; інститутом конституційного права; цінністю, стимулом розвитку та метою громадянського суспільства, формою діяльності його основних інститутів, насамперед громадських правозахисних організацій; є визнані суспільством і гарантовані державою.

Суб'єктний склад інституту прав і свобод розрізняє види прав людини і громадянина. Окремо визначаються права громадянина, а саме ті права, які гарантовані тим чи іншим особам в силу приналежності до громадянства тієї чи іншої держави. Тобто обсяг прав громадянина безпосередньо залежить виключно від обсягу прав, наданих національними законодавствами тієї чи іншої держави та наскільки традиції та культура розвитку кожного суспільства, яке становить базис держави, гарантує наявність певного кола прав кожному, хто є громадянином.

Отже, характерними ознаками прав громадянина, на нашу думку, доречно визначити наступні: а) наявність громадянства; б) наявність правоздатності, тобто мати права та нести обов'язки; в) ступінь розвитку конституціоналізму, парламентаризму у тій чи іншій державі, тобто обсяг та форми громадянських прав особи; г) ступінь розвитку законодавства та юридичної техніки; д) наявність дієвого механізму реалізації тих чи інших прав у кожній державі.

Як бачимо фахівці та чинне міжнародне право виділяють наступні види суб'єктів правовідносин щодо встановлення прав і свобод. До них відносяться зокрема наступні: «людина», «особа», «особистість». Окремою категорією визначають поняття «громадянин».

Обговорюючи питання співвідношення прав людини і громадянина можна зазначити думку О.М. Бандурки та інших вчених, які наголошують, що з погляду на розвиток, удосконалення змісту законодавства тієї чи іншої держави, права людини та громадянина співвідносяться як можливе та дійсне, як ідеал і реальність. Тому що не завжди певні права людини визнаються тією чи іншою державою, не завжди вони набувають статусу прав громадянина [228].

Отже, у своїй роботі виходимо з того, що за суб'єктивним складом визначаємо, перш за все, людину як особу незалежно від наявності громадянства, права якій надаються за фактом народження та громадянина, обсяг прав якого залежить від приналежності до тієї чи іншої держави.

Ще одним із актуальних питань є питання розмежування прав і свобод людини і громадянина. Окремо визначається поняття «свободи». Так свобода людини - це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, це спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети, це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення [27].

Йдеться насамперед про основні права і свободи людини. За своєю юридичною суттю та природою права і свободи людини є в своїй основі рівнозначними. Вони визначають об'єм свободи особи у її відносинах із державною владою, спільнотою та окремими людьми.

Деякі вчені виходять із того, що право - це міра свободи, а свобода як категорія права - це форма самовизначення суб'єктів права стосовно вибору своїх життєвих цілей та засобів їх досягнення [27].

І хоча провести чітко розмежування між правами і свободами важко, однак на практиці обмежити можна як права, так і свободи людини. Питання обмежень прав і свобод ми детально розкриємо у розділах 2 і 3 нашого дисертаційного дослідження.

Різниця в термінології пов'язана з історією становлення прав і свобод людини і сягає у XVIII-XIX століття. Права людини визначають об'єм її свободи у відносинах із державою і своїми громадянами. Право виступає у якості засобу досягнення свободи особи у суспільстві. Більш того, право забезпечує формальну рівність між людьми.

Право є встановленою законом можливістю здійснювати активну або пасивну дію, спрямовану на реалізацію інтересів, визначаючи при цьому конкретні дії людини. У цьому зв'язку можна зазначити право на життя, на працю, навчання, охорону здоров'я. Велика частина прав належить людині вже в силу наявності громадянства і при досягненні певного віку.

На відміну від прав людини, свободи - це можливість людини вчинити будь-яку активну дію (сповідання релігії, об'єднання в асоціації, критика влади).

Незважаючи на те, що права і свободи визначають суб'єктивну можливість людини здійснювати будь-яку дію, яка не заборонена в державі, між правами і свободами існують певні відмінності, а саме: а) право передбачає наявність можливостей і механізму щодо їх реалізації, а свобода тільки відсутність обмежень; б) свобода дає особистості автономію. Зокрема, вибір релігії чи відмови від неї, пересування, вибір місця проживання тощо; в) право перебуває у певних рамках, що обумовлене його природою. Тобто, право - це можливість, реалізацію якої має забезпечити держава, а свобода - це активна дія, яка не може бути обмежена; г) свободі відповідає відсутність обмежень, а праву - наявність можливостей; д) свобода передбачає широкий простір для діяльності та прийняття рішень.

Права і свободи є ідентичними за своєю юридичною природою і системою гарантій. Такі права і свободи визначають гарантовані державою соціальні можливості осіб в різних сферах правовідносин. Проте дефініція «свобода» має за мету підсилити якомога ширші можливості вибору індивіда. При цьому, вони не окреслюють результати такого вибору. Так, відповідно до ст. 35 Конституції України (далі - КУ) кожна людина наділена правом на свободу віросповідання та свободу світогляду. У ст. 34 КУ йдеться про гарантування кожній людині права на свободу думки і слова [92].

Отже, у своєму дослідженні будемо розглядати як конституційні обмеження прав, так і свобод людини і громадянина.

Доречним є дослідити які ж саме права і свободи людини можуть бути за видами. Виходимо з того, що наявність прав і їх обсяг є відносним поняттям, яке залежить від багатьох факторів. Хоча ми підтримуємо позицію вчених, що природні права, надані людині від народження, а інші права надаються людині для реалізації своїх культурних, духовних, фізичних, інтелектуальних потреб, а також з метою участі в управлінні держави тощо.

Поширеною класифікацією прав людини є їхній поділ залежно від поетапності закріплення різних груп прав (генези появи тих чи інших їх видів). За цим критерієм виокремлюють права першого, другого, третього та четвертого покоління (або генерації).

У юридичній науці вважається, що класифікація прав людини за трьома поколіннями була запроваджена Карелом Васаком у 1977 році, французьким юристом. Указаний поділ відповідав принципу Французької революції 1789 р. – «Свобода, рівність, братерство» (з франц. – *liberté, égalité, fraternité*). У зв'язку з цим, К. Васак запропонував поділяти права людини на покоління на підставі критерію черговості отримання ними захисту в національному та міжнародному праві. Так, перше покоління прав становлять особисті та політичні права, які засновані на принципі свободи, друге покоління - економічні, соціальні й культурні права, засновані на рівності, а третє покоління так званих солідарних прав спирається на принцип братерства чи солідарності. Права, що належать до третього покоління, вважалися такими, що мають солідарний характер, на відміну від прав першого і другого покоління, які мають індивідуальний вимір. Поділ і виокремлення прав третього покоління, на думку К. Васака, були спробою відповіді на феномен глобальної співзалежності [271].

Отже, перше покоління прав людини становили громадянські та політичні права. До них належать право на справедливий судовий розгляд, право на свободу слова, віросповідання тощо, тобто права, які першочергово вважалися невід'ємною частиною прав людини.

Що стосується другого покоління прав людини, то до них належать насамперед економічні, соціальні та культурні права - право на власність, право на працю, право на отримання соціальної допомоги, право на соціальний захист тощо. Спочатку ці права знайшли своє відображення у Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 22–27) [41], а згодом - у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року [119].

Громадянські та політичні права - права першого покоління - були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім

конкретизовані й легалізовані в соціальній та законодавчій практиці демократичних держав. До них, насамперед, належать: право на життя; право на свободу думки, совісті й релігії; право кожного громадянина на участь у веденні державних справ; право на рівність перед законом; право на життя, свободу й безпеку особистості; право на свободу від довільного арешту, затримки або вигнання; право на гласний і з дотриманням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним судом тощо.

Слід зауважити, що громадянські та політичні права, що входять до кола основних прав людини, часто називають правами суб'єктивними, що зазначено як у зарубіжній, так і у вітчизняній правовій доктрині.

Наприклад, як слушно відзначає Дашковська О., то усі права людини першого покоління мають юридичну природу. Це права, що забезпечують свободу людини в суспільстві. Оскільки вони є виявом і конкретизацією свободи людини, визначається їх невичерпність і неостаточність їх будь-якої позитивації, а отже, необмеженість їх будь-якого переліку, який не може бути закритим [24, С. 5]. Відповідно переліки прав і свобод людини, що визначені як у міжнародно-правових документах, так і у більшості конституцій європейських держав, із урахуванням стрімких і масштабних змін суттєво розширилися і доповнилися.

Аналізуючи права людини третього покоління, варто зазначити, що вони значно відрізняються від прав перших двох поколінь і є надзвичайно складними та багатокомпонентними правами. До вказаного покоління прав належать, наприклад, право на розвиток, право на мир, право на здорове довкілля, право до суспільної комунікації, право на доступ до телеінформаційних мереж та електронних послуг, право на достатнє харчування тощо. Жодне з цих прав не має «твердого» правового підґрунтя на світовому рівні.

У зв'язку з прогресуючим динамічним розвитком біологічних та медичних знань XXI ст. започатковує нову групу прав, або нове четверте покоління прав людини, що дістали назву біологічних або соматичних. Ми повною мірою поділяємо точку зору Данільцевої В. і Лапки О., які зазначають, що до четвертого покоління прав людини належить правова реакція на злободенні виклики XXI

століття, коли йдеться про виживання людства у якості біологічного, про наступний розвиток цивілізації, а також про космічну соціалізацію індивіда зокрема та людства загалом [23].

Дехто з експертів заперечує саму ідею існування таких прав людини, тому що вони «колективні» у тому значенні, що належать усій громаді або навіть цілій державі. Вони аргументують це тим, що права людини, за визначенням, належать індивідуумам і визначають область, у якій особисті інтереси мають пріоритет перед інтересами суспільства або соціальних груп [31].

На сьогодні виділяють четверте покоління людських прав – це незалежність і альтернативність особи у виборі правомірної поведінки, яка базується на автономії людини, у межах єдиного правового поля, норм моралі та релігії. До переліку новітніх людських прав належать: евтаназія, зміна статі, трансплантація органів, клонування, одностатеві шлюби, штучне запліднення, вільна від дитини сім'я, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами, використання віртуальної реальності, доступ до Інтернету. Каталог людських прав четвертого покоління становлять дві підгрупи: соматичні права та інформаційні права [10]. Зазначимо, що цей перелік розширюється із розвитком людської цивілізації.

На сьогодні здебільшого такі права регулюються нормами моралі. При цьому норми прав і моралі мають різний ступінь узгодженості [122], а отже цивілізаційний розвиток потребує їх консолідації і правової регламентації.

Отже, фактично критеріями виокремлення тих чи інших видів прав за вказаною теорією є цінності Французької революції, які стали рушійною силою всіх демократичних перетворень у світі, а саме: а) права першого покоління пов'язані з наявністю у людини свободи і фактично визначають її рівень (або відсутність свободи) - громадянські та політичні права; б) права другого покоління говорять про наявність ідеї рівності і пов'язані з економічним розвитком, рівнем соціального забезпечення та можливості отримувати соціальні блага; в) права третього покоління покликані фактично об'єднати всі народи, підтримати розвиток кожного із них та разом розвивати та оберігати суспільство

на навколишнє природне середовище; г) права четвертого покоління є реакцією на виклики сучасного світу, що стрімко розвиває свій технічний та науковий прогрес та можливо вже і людина потребує захисту від роботів, інших ботів, штучного інтелекту.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Залежно від механізму реалізації та державного забезпечення права поділяють на негативні й позитивні. Таке розрізнення прав засновано на фіксації в них негативного і позитивного аспектів свободи. У негативному значенні свобода розуміється як відсутність примусу, обмежень відносно до особи, у тому числі й з боку держави; у позитивному - як свобода вибору, утворювана державою, а головне - здатність людини досягти своїх цілей і обов'язок держави надавати громадянину ті чи інші соціальні блага [221, С.176].

Сучасною термінологією права людини першого покоління часто йменуються «негативними». Вважається, що держава повинна лише утримуватися від втручання в їх реалізацію. Парадигматичними прикладами прав цього покоління є свобода, особиста безпека чи свобода слова. Щодо прав людини другого покоління, або так званих «позитивних» прав, то до цієї групи відносять права економічні й соціальні - наприклад, право на працю чи право на соціальний захист, котрі гарантують особам гідне соціальне буття. Їх забезпечення вимагає від держави активних позитивних дій. Слід зазначити, що поділ на негативні й позитивні права є умовним і почасти відображає поділ на свободу від держави (права першого покоління) і свободу через державу (права другого покоління). Як перші, так і другі права потребують від держави певних дій, хоч вони мають свої особливості [68, С. 24].

Основні права і свободи людини і громадянина розрізняють також за сферою їх реалізації в суспільному житті: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні.

Також можна виокремити офіційну (тобто, яку містять офіційні документи) та доктринальну класифікацію, яку здійснюють зазвичай науковці. Офіційна класифікація міститься в нормативно-правових актах: в конституціях і

міжнародних актах про права людини, і відповідно до неї права й свободи людини розподіляють за змістом на п'ять груп: громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні. Доктринальні класифікації є доволі різноманітними - їх може бути стільки, скільки науковців, що вивчають відповідну проблематику.

За правовим статусом особи права поділяють на права людини й права громадянина. Залежно від того, стосуються права людини окремих індивідів чи їхніх груп (спільнот) розрізняють індивідуальні права й колективні права.

Загальні права людини належать усім індивідам незалежно від статі, мови, релігії та інших особистих характеристик. Права окремих категорій охоплюють права жінок, дітей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку, права іноземців, біженців, інших окремих категорій тощо. Також права людини можна поділити на фізичні - право розпоряджатися своїм тілом (право на особисту недоторканість, право на життя та пов'язані з ним права) й інтелектуальні (свобода слова, друку, право на освіту тощо).

У нашому дисертаційному дослідженні будемо виходити з концепції видів прав і свобод, які закріплені у Конституціях різних держав, зокрема у Конституції України.

Конституційні права і свободи найчастіше класифікують за сферами життєдіяльності на: особисті, громадянські та політичні, економічні, соціальні та культурні. Таку класифікацію, як вже зазначалося, можна назвати офіційною, оскільки її часто відображають у конституціях та міжнародних актах. Водночас з її допомогою не завжди вдається точно визначити відповідну групову належність окремих прав і свобод.

Потрібно зазначити, що конституційні права і свободи хоч і передбачені Конституцією України, більш детально розкриваються та конкретизуються у великому масиві адміністративного, конституційного, кримінального, цивільного, господарського та інших видах як законодавства, так і галузей та підгалузей права в цілому.

У своїй роботі виходимо із загального розуміння поняття «права і свободи» як такі, що передбачені Конституцією України та відповідно до видів: особисті,

громадянські і політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні. Проте, виходячи із тематики дослідження, у разі необхідності будемо говорити про різні їх форми і види.

Так, виділяємо наступні групи прав та їх види відповідно до класифікації, визначеної відповідно до рішень Конституційного суду України на офіційному веб-сайті: а) особисті; б) громадянські та політичні; в) соціальні, економічні та культурні права і свободи людини і громадянина.

Отже, до особистих прав відносяться наступні: право на життя (ст. 27); право на свободу і особисту недоторканність, (ст. 29); право на недоторканність житла (ст.3); право на таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної і іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте життя (ст. 32); право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно покидати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або іншим чином - по своєму вибору (ст.34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право направляти індивідуальне або колективне письмове звернення, або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб цих органів (ст. 40) [74].

У свою чергу до громадянських та політичних прав відносяться наступні: право на інформацію (ст. 32), на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації (ст. 36); право на участь в професійних спілках (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування (ст. 38), право збиратися без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації (ст. 39), право на звернення (ст. 40), право на судовий захист (ст. 55), право на правову допомогу (ст. 59), права дитини (ст. 52), права меншин та осіб, які до них належать (ст. 53); право мовного самовизначення (ч. 4 ст. 53) та право власності (ст. 41) [73].

Група економічних, соціальних та культурних прав містить наступні права: право власності на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ч. 1 ст. 50), право вільного доступу до інформації про стан довкілля (ч. 2 ст. 50), право на освіту (ст. 53), свобода творчості (ст. 54), право на результати своєї творчої діяльності (ст. 54), право на компенсацію збитків, завданих державою (ст. 56), право знати свої права і обов'язки (ст. 57) [75].

Ураховуючи досить великий обсяг прав і обов'язків та обмежений формат дослідження, вважаємо за доцільне зосередитись на певних групах прав та дослідити окремі їх види. Так, виходячи з вищезазначеного, базуючись на засадах наукової школи парламентаризму, основну увагу будемо приділяти засадам встановлення конституційних обмежень - саме особистих, громадянських та політичних прав, проте і економічних, культурних та інших прав.

1.2. Міжнародно-правові засади обмеження прав і свобод людини і громадянина

Як було зазначено у підрозділі 1.1., базові засади поняття прав і свобод людини і громадянина визначено первинно у міжнародно-правових документах, які ратифіковані Україною і стали підґрунтям конституційного регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Права і свободи, їх захист та забезпечення, розумність обмеження та уникнення дискримінації покладені в основу конституціоналізму, правого регулювання, перш за все, на рівні основних законів держав всіх демократичних держав (ці питання більш детально будуть розглянуті у підрозділі 3.1.).

Проте зазначаємо, що основні засади формування каталогу прав, механізмів їх захисту та дотримання закладаються на міжнародному рівні, у нормативно-правових актах, Конвенціях, що ратифіковані багатьма державами світу,

принципи, які визначені Організацією Об'єднаних Націй (далі - ООН), членами якої є майже всі світові держави як найменші, так і наймогутніші та найвпливовіші на сьогодні. Отже, можемо констатувати, що загальні засади визначення переліку прав і свобод, умов їх захисту і забезпечення реалізації фактично уніфіковані для багатьох держав світу та є визначальними для формування національного законодавства та внутрішньо державних механізмів захисту, у тому числі, проти необґрунтованого та нерозумного їх обмеження.

Виходимо з того, що український конституціоналізм є багаторівневим і норми міжнародного права, які ратифіковані державою, є частиною національного законодавства, що закріплено на рівні Конституції. Так, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [92]. Проте такі норми мають відповідати нормам Конституції та не протирічити їй.

Виходячи з вищезначеного, вважаємо за доцільно розпочати розгляд визначених законодавством обмежень, в першу чергу, з норм міжнародного права, що ратифіковані в установленому порядку. Так, відповідно до ст. 9 Закону України «Про ратифікацію міжнародних договорів» від 29.06.2004 № 1906-IV, ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Крім того, п. б ч. 1 ст. 9 вищевказаного Закону закріплює обов'язок ратифікації міжнародних договорів, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [60].

Крім того, доцільно зазначити, що Україна є частиною європейської спільноти і у Преамбулі до Конституції зазначено, що держава підтверджує європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [92], Отже, акти європейського товариства, які віднесено до статусу міжнародних договорів і ратифіковані Україною, є також частиною національного законодавства і будуть розглянуті у цьому підрозділі.

Акцентуємо увагу, що масив міжнародного права у сфері встановлення, захисту, поновлення прав і свобод людини і громадянина надзвичайно розгалужений, хоча потреби сьогодення вимагають правового регулювання, і в першу чергу, на рівні міжнародного права, у різних сферах життя (мова йде про так звані права четвертого покоління). У своїй роботі будемо досліджувати міжнародно-правові акти, прийняті ООН, які стали підґрунтям та базисом формування, в першу чергу, національного законодавства України та встановлення основних засад у сфері прав і свобод людини і громадянина. Крім того, як зазначалось вище, будемо досліджувати і визначати особливості актів, які є частиною регіонального правового регулювання, а саме європейського, які також ратифіковані Україною.

Під час конкретизації конституційних обмежень прав людини треба враховувати міжнародні стандарти в цій сфері. Для конкретизації та втілення положень зазначених міжнародних актів було розроблено акти, що регулюють обмеження прав і свобод людини.

Особливостями міжнародно-правового регулювання доцільно визначити наступні:

а) суб'єктний склад визначається саме щодо прав і свобод людини незалежно від наявності та приналежності до громадянства тієї чи іншої держави;

б) обсяг прав можуть бути різним в залежності від громадянства чи підданства;

в) є частиною національного законодавства у разі їх ратифікації (приєднання);

г) щодо захисту прав можуть бути застосовані як національні, так міжнародно-правові механізми, включаючи судовий захист;

д) контроль за обсягом та сферою обмежень прав і свобод у кожній державі, яка є членом того чи іншого міжнародного договору, здійснюється ООН та її органами.

Отже, виділяємо наступні міжнародні акти: а) ті, що визначають загальні засади - Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 [41]; б) здійснюють

регулювання окремих прав і свобод - Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966, ратифікований Українською РСР від 19.10.1973 [118]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966, ратифіковані Українською РСР 19.10.1973 [119] та Факультативний протокол до нього та інші; в) акти, що регулюють обмеження прав і свобод людини - Паризькі мінімальні стандарти щодо прав людини в надзвичайних ситуаціях (1984), Сіракузькі принципи тлумачення обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1985) й інші принципи, що стосуються окремих прав людини, які можуть бути обмежені: Йоганнесбурзькі принципи 1995 року охоплюють керівні засади під час ухвалення рішень щодо будь-яких обмежень свободи слова й поширення інформації, Керівні принципи зі свободи мирних зібрань, розроблені Радою експертів БДПЛ ОБСЄ 2007 року також містять стандарти щодо можливостей обмеження проведення мирних зібрань, Керівні принципи щодо свободи об'єднань, розроблені Радою експертів БДПЛ ОБСЄ та Європейською комісією «За демократію через право» 2015 року - містять вимоги щодо заборони об'єднання тощо.

Таким чином, можна зазначити про наявність досить великого обсягу міжнародно-правових актів, які встановлюють міжнародні стандарти, тобто уніфіковані вимоги та засади для всіх держав-учасниць відповідних міжнародних договорів та, відповідно, їх національних законодавств і, в першу чергу, конституцій держав.

Отже, міжнародні стандарти прав людини - це принципи й норми прав людини, зафіксовані в міжнародних актах і визнані міжнародною спільнотою, гарантувати, забезпечувати та захищати які має кожна держава як член цієї спільноти. Вони полягають передусім у нормативній фіксації мінімально потрібного змісту прав людини й породжують позитивні зобов'язання держави їх дотримуватись, забезпечувати, охороняти та захищати. Міжнародні стандарти є тими «праволюдними» показниками, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави» [165], [166].

У свою чергу, Європейські стандарти прав людини є, по суті, продовженням міжнародних стандартів, конкретизованих і розвинутих на регіональному, європейському рівні з урахуванням європейської специфіки розуміння прав людини, історичних традицій тощо. Становлення європейських стандартів захисту прав людини пов'язане передусім з діяльністю Ради Європи. Ключове значення у формуванні й захисті європейських стандартів прав людини має Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ), юрисдикція якого згідно з ст. 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод охоплює всі питання щодо тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, у справах поданих йому на розгляд.

Такими нормами регіонального (європейського) регулювання можна визначити ті, які закріплюють наступні положення: а) загальні положення - Європейська конвенція з прав людини або Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950, ратифікована Україною 17.07.1997 [34] та щодо окремих прав і свобод.

Важливо також підкреслити, що права і свободи людини і громадянина є основними цінностями будь-якого демократичного суспільства і Конституції України, у свою чергу, встановлює Основні права і свободи людини і громадянина на конституційному рівні, закріплені у Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», де визначені їх конституційні гарантії. При цьому, деякі з цих прав можуть бути обмежені державою внаслідок різних умов та підстав, проте виключно з урахуванням міжнародних вимог.

Відповідно на національному рівні кожна держава визначає низку законодавчих обмежень, встановлюючи тим самим певні межі реалізації прав і свобод. Ці обмеження можуть встановлюватися конституціями, проте виключно на підставі таких принципів, як верховенство права, рівність, справедливість, захист прав людини і громадянина, а також принципами гуманності, солідарності, моральності тощо [254].

Отже, доцільно розглянути, які саме вимоги визначаються щодо обмеження тих чи інших прав міжнародними нормами.

Загальна декларація прав людини (далі - Загальна декларація) містить наступні положення щодо можливості (заборони) обмеження прав людини. Так, у ст. 2 визначено вимоги, щодо заборони дискримінації, тобто обмеження прав відповідно до наступних засад: незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. А також закріплює положення щодо заборони розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті [41].

Крім того, у ч. 1 ст. 16 Загальної декларації встановлено заборону гендерних обмежень, а саме: чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання. Проте у даному випадку йдеться виключно про особисті права людини щодо особистого життя, створення родини.

Найвагомішою є норма ч. 2 ст. 29 Загальної декларації, що визначає загальні засади обмеження прав людини.

Таким чином, можемо визначити загальні принципи, на підставі яких можливо здійснювати обмеження прав у національних законодавствах тих чи інших держав, зокрема України. Такими вимогами є наступні: а) обмеження мають бути визначені чинним законодавством; б) метою обмеження мають бути забезпечення прав і інтересів інших осіб; в) щодо забезпечення вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту та г) наявність демократичного суспільства. Остання вимога, на нашу думку, закріплена з метою чіткого усвідомлення змісту норм моралі, потреб громадського порядку та загального добробуту виключно відповідно до змісту демократичної, а не тоталітарної держави.

Також п. 3 ст. 29 чітко визначено ще один критерій, за яким допускається встановлення обмежень прав людини і це є заборона, яка суперечить цілям і принципам ООН.

Іншими словами, критеріями обмеження прав і свобод людини згідно з Загальною декларацією прав людини є дотримання моральних принципів, забезпечення громадського порядку та досягнення добробуту у суспільстві.

Зважаючи на звичайний характер положень Загальної декларації прав людини, практика багатьох країн світу вмістила низку прав і свобод людини у національні правопорядки. Особливо це стосується ухвалених конституцій після 1948 р. Деякі національні конституції прямо посилаються у своїх преамбулах або в основній частині на Загальну декларацію, або ж містять детальні положення, моделлю для яких є текст її статей. Наприклад, Конституція Камеруну 1962 р. [259], Конституція Сенегалу 1967 р. [260] та Конституція Беніну 1990 р. [258] підтвердили свою відданість основним свободам, закріпленим у Загальній декларації. Загалом, не менше 146 національних конституцій, прийнятих після 1948 р., містять визначення основних прав, які, якщо не відтворюють положення Загальної декларації, то, принаймні, генетично пов'язані з нею [265].

У подальшому до Загальної Декларації були прийняті наступні міжнародні Пакти, які, як було зазначено вище, разом становлять на сьогодні Міжнародний біль про права людини. Це Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [253] (далі - МПГПП) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. (далі - МПЕСКП).

Зміст ст. 5 МПГПП містить декілька норм щодо обмеження прав і свобод людини. Перш за все, йдеться про заборону якійсь державі, групі чи особі займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення або обмеження прав і свобод, визнаних у цьому Пакті, у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.[254].

Звертаємо увагу, що у Пакті разом із поняттям обмеження використовується поняття приниження, знищення прав і свобод. Зрозуміло, що знищення може говорити про повну ліквідацію таких прав, а ось поняття приниження і поняття

обмеження є цікавими щодо співмірності і співвідношення тих чи інших дій. Виходимо з того, що за семантикою пониження більше дотичне до дискримінації, а обмеження це фактично їх використання не в повному обсязі чи тимчасово заборонене.

Крім того, встановлено межі обмеження щодо окремо визначених прав. Так ст. 12 МПГПП встановлює, що обмеження права на вільне пересування і свобода вибору місця проживання може здійснюватися виключно на підставі норм закону у випадках, коли це є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті [253].

Отже, право вільного пересування обмеження можуть бути обмежено державами за наступних умов: а) передбачено законом; б) таке обмеження викликане необхідністю охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення; в) обмеження здійснюється для охорони прав інших людей; г) таке обмеження сумісне з іншими правами, визначеними у цьому Пакті.

Відповідно до ст. 18 свобода віросповідання так само може бути обмежена на підставі норм закону і бути необхідною для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб [253].

На відміну від права вільного пересування свобода віросповідання обмежується задля охорони суспільної безпеки, а не державної.

Право на інформацію та свобода вільного самовираження можуть бути обмежені відповідно до ст. 19 МПГПП за умови їх встановлення законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Але реалізація зазначеної свободи, як підкреслюється у Пакті, передбачає «особливі зобов'язання» і «особливу відповідальність». Відповідно, вона співвідноситься з певними обмеженнями. Ці обмеження мають бути визначені в законодавчому порядку з урахуванням поваги прав і репутації інших осіб разом із

охороною громадського порядку, державної безпеки, здоров'я чи суспільної моралі населення.

У тому числі низка обмежень стосується права на мирні збори (ст.21), права на свободу асоціації, включно з правом створювати профспілки (ст. 22), з метою забезпечення державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Так, право на мирні збори згідно зі ст. 21 МПГПП так само не підлягає ніяким обмеженням, окрім визначених в законі, і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб [253].

Право на свободу асоціацій на підставі норм ст. 22 Пакту може обмежуватись у виключних, визначених законом випадках. Умовою є, окрім вищенаведеного, ще наявність демократичного суспільства. Крім того, встановлено можливість прямо забороняти реалізовувати таке право відповідно до суб'єктного складу, а саме особам, що входять до складу збройних сил і поліції.

Тобто, лише у чотирьох із п'ятдесяти трьох статей встановлені певні винятки обмежень прав людини і основоположних свобод. Вони є вкрай необхідними для охорони громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших державної безпеки, і відповідають іншим правам, визначених у цьому документі.

Отже, можна визначити основні ознаки щодо здійснення обмежень прав і свобод людини, визначені у МПГПП: а) державам заборонено знищувати або обмежувати права і свободи у більшій ступені, ніж вони визначені у Пакті; б) у разі відсутності або обмеженні регулювання у Пакті тих чи інших прав і свобод, які фактично існують в державі відповідно до закону, конвенції, правила чи звичаю, у будь-якому випадку Пактом заборонено їх обмеження чи приниження; в) дозволено обмеження окремих прав, таких як право вільного пересування, свобода віросповідання, право на інформацію та свобода вільного самовираження, право на мирні збори, право на свободу асоціацій; г) умовами обмеження можуть

бути охорона суспільної, державної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, основних прав та свобод інших осіб, поважання прав і репутації інших осіб; д) наявність демократичного суспільства.

Більш того, принципи декларації викладені в міжнародних договорах, таких, як Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 [117], Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 [116], Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20.11.1989 [79], Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань [78], і багато інших. Декларація, як і раніше широко цитується урядами, ученими, адвокатами і конституційними судами, та особами, які звернулися до її принципів, щоб захистити свої визнані права.

Разом з цим, хотілося б підкреслити, що у Пакті міститься перелік тих прав, які в жодному випадку не можуть бути обмежені. Йдеться про право кожної людини на життя (ст.6), право людини на визнання її правосуб'єктності (ст.16), про те, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст.7), заборону рабства і работоргівлі в усіх їх видах (ст.8). Крім того, ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання (ст.11) [253].

У 1985 р. Економічна і соціальна рада ООН ухвалила Сиракузькі принципи тлумачення обмежень положень, передбачених МПГПП, до яких можна віднести наступні: обмеження мають бути передбачені законом. Це означає, що жодне обмеження реалізації прав людини не може вводитися іншим чином, як відповідно до закону. У свою чергу, закони мають бути чіткими та обґрунтованими.

Обмеження мають бути застосовані лише у демократичному суспільстві.

Неодмінною умовою застосування державою обмежень щодо прав людини є забезпечення «громадського порядку». Під ним розуміється сукупність основоположних принципів, на яких побудоване демократичне суспільство.

Крім цього, прагнення захистити та забезпечити здоров'я населення може служити підставою згідно з Сиракузькими принципами для обмеження низки

прав, якщо державі потрібно вжити заходів щодо усунення серйозної загрози здоров'ю населення або окремих осіб. При цьому, належна увага повинна приділятися міжнародним стандартам охорони здоров'я, ухваленими Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Надзвичайно важливою підставою застосування кожною державою обмежень прав людини є захист моральних цінностей у суспільстві. Однак, зважаючи на суттєві відмінності у категоріальному апараті даного поняття у різних культурах, саме держава має довести, що таке обмеження прав людини є виключно важливим для підтримки поваги до основоположних цінностей і принципів суспільства.

На окрему увагу заслуговують підстави обмежень прав людини, які вживаються державою задля захисту національної безпеки, державного суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності від застосування сили або загрози її застосування.

Разом із національною безпекою, у Сиракузьких принципах окремо визначено громадську безпеку, захист прав і свобод інших осіб, повагу до репутації інших людей, право на публічний розгляд справи у судах у якості необхідних і нагальних підстав задля застосування державами чітких та обґрунтованих законом обмежень щодо основних прав людини [264].

Крім того, низка обмежень прав людини передбачена також ухваленими у 1996 р. Йогансбурзькими принципами з національної безпеки, свободи вираження думки та доступу до інформації (далі - Принципи) [255]. Ці Принципи були використані Комісією ООН з прав людини під час ухвалення Резолюції про свободу висловлювань у 1996 р. Аналізуючи документ, вважаємо за необхідне наголосити, що він ґрунтується на міжнародних і регіональних правових нормах, стандартах прав людини, практиці окремих держав, а також на принципах, визнаних як міжнародною, так є і європейською спільнотами.

Особливу увагу у документі приділено визначенню критеріїв задля встановлення обмежень. Згідно з Принципом 1.1 встановлено, що будь-яке обмеження свободи висловлювання чи доступу до певної інформації має

регулюватися законом. Принцип 1.2 передбачає, що обмеження, що стосується свободи висловлювання чи доступу до інформації, які встановлюються урядом з метою захисту національної безпеки, повинні відповідати цій меті [255].

Крім того, обмеження на свободу висловлювання та доступу до інформації, передбачені Принципом 3, можуть бути запроваджені в умовах надзвичайного стану та в умовах загрози існуванню держави, однак із дотриманням норм національного та міжнародного права.

Загалом, Йогансбурзькі принципи, які визначають чіткі межі обмежень на свободу висловлювання чи доступу до інформації, мають бути узгоджені з демократичними принципами.

Ще одним Пактом, який складає зміст Міжнародного білю про права людини є Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (далі - МПЕСК).

Відповідно до ст. 4 вищезазначеного Пакту держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

При цьому, згідно зі ст. 5 будь-яка держава, група чи особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті. Крім того, ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі.

Також у ст. 8 МПЕСК зазначається, що право людини на об'єднання для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів, право на страйк не може бути обмежено, крім випадків, визначених в законі і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших. Також державами можуть

встановлюватись законні обмеження користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави [119].

Так МПЕСК зазначено, що держава може запроваджувати лише обмеження прав на основі закону, і у тій мірі, наскільки це відповідає природі зазначених прав, а також з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві кожної держави [119].

Вказані права та вимоги до встановлення їх обмежень діють в умовах, коли норми права знаходять своє повне відображення в правових реаліях держави та не вимагають приймати необхідних обмежень у зв'язку із наявністю загроз різного походження: військові агресії, пандемії, стихійні лиха тощо, коли держава може встановлювати обмеження з метою захисту як життя і здоров'я своїх громадян, так і з метою додержання державної безпеки щодо своєї незалежності, конституційності, державного ладу тощо. У таких випадках держави можуть відступати від своїх міжнародних зобов'язань дотримуючись чітко визначених вимог.

Так, Паризькі мінімальні стандарти щодо прав людини у надзвичайних ситуаціях від 1985 р. покликані допомогти гарантувати, що навіть у ситуаціях добросовісного оголошення надзвичайного стану відповідна держава утримуватиметься від призупинення тих основних прав людини, які вважаються непорушними згідно зі ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини [261].

У ній так само визначаються обмеження свободи сповідувати свою релігію або переконання може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом і є необхідними для охорони громадської безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі або основних прав і свобод інших людей.

Щодо стану відступу від своїх зобов'язань відповідно до міжнародно-правових договорів встановлюються наступні вимоги до держав-учасниць.

Отже, Паризькі мінімальні стандарти визначають як вимоги до можливих обмежень прав в умовах воєнного стану, так і межі допустимих втручань держави,

вимоги до органів, які мають, із дотриманням балансу влад та заборон надмірного втручання у права і свободи людини.

Доцільно зазначити, що механізм регулювання конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина визначається на декількох рівнях: міжнародному, регіональному рівні, що постає для України європейським рівнем та національному, який становить Конституція України та Закону України.

Проте європейське регіональне законодавство полягає саме у створенні та подальшій ратифікації норм, які набувають статусу і змісту фактично норм міжнародних договорів і мають бути прийняті парламентом України відповідно до вимог, які визначаються для таких норм.

Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі - ЄКПЛ), яка, як було зазначено вище, так само є актом, який Україна ратифікувала у 1997 році і отже на сьогодні він є частиною законодавства України.

Потрібно звернути увагу, що для дотримання та реалізації прав і свобод в державах-учасниках Конвенції, на виконання положень Європейської Конвенції та формування механізму захисту прав і свобод людини і громадянина, було створено Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ). Норми ЄКПЛ є основоположними джерелами права для ЄСПЛ. Такий орган є останньою ланкою захисту порушених прав та їх поновлення для громадян держав-учасниць Конвенції з метою наявності можливості судового захисту від свавілля держав та їх органів.

Рішення ЄСПЛ є джерелом права для всіх судових органів України і відповідне положень внесено до всіх процесуальних кодексів України. Крім того, вони є обов'язковими до виконання згідно з нормами Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.11.2006 № 3477-IV [44]. Отже, значення Конвенції та рішень ЄСПЛ щодо дотримання державами її норм є вкрай важливими.

Обмеження можуть бути встановлені виключно законом держав відповідно до ст. 9 щодо свободи думки, релігії, у разі якщо вони є необхідними в

демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Свобода вираження поглядів, право на інформацію згідно зі ст. 10 окрім вищезазначених підстав обмеження має також і інші, а саме: а) загроза територіальної цілісності або громадської безпеки; б) запобігання заворушенням чи злочинам, в) для захисту репутації чи прав інших осіб; г) запобігання розголошенню конфіденційної інформації; д) підтримання авторитету і безсторонності суду.

Свобода зібрань так само як і попередньо зазначені права і свободи не може бути обмежена за винятком визначених в законі і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб[246].

Однак цікавою є норма ст. 16 ЄКПЛ щодо обмеження права на політичну діяльність іноземців, яке не залежить і яке жодним чином не співвідноситься із заборону щодо дискримінації, тобто не визнається такими діями, та не залежить від настання тих чи інших умов та загроз безпеки.

Крім того, ст. 17 ЄКПЛ так само як у актах Білю про права людини встановлює заборону будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Акцентується увага у ст.18 ЄКПЛ, що обмеження не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені.

Отже, можна визначити наступні підстави та засади запровадження обмежень прав і свобод людини у ЄКПЛ: а) встановлює заборону щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина; б) визначає умови здійснення державами обмеження окремих прав за наявності громадянського суспільства; в) у чітко визначених Конвенцією та законом держави межах; г) за наявності підстав та умов: загроза територіальної цілісності або громадської безпеки; запобігання

заворушенням чи злочинам, для захисту репутації чи прав інших осіб; запобігання розголошенню конфіденційної інформації; підтримання авторитету і безсторонності суду; обмежує політичну діяльність іноземців.

До ЄКПЛ також прийняті Протоколи, які більш детально регулюють ті чи інші права і свободи [159].

Крім ЄКПЛ, норми якого досить широко використовуються у чинному законодавстві України, доцільно також зазначити про наявність досить розгалуженої системи європейських договорів, які регулюють різні сфери конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також використовуються ЄСПЛ під час розгляду скарг на дії щодо конституційного обмеження прав державою [17].

У доктрині конституційного права такі науковці як Краснобаєва Л. та Іванова Ю. виділяють критерії правомірності застосування обмежень прав і свобод людини. На їх думку, критерії, тобто оцінка ступеню дотримання конституційно-правових заходів при встановленні та застосуванні обмежень повинні визначатися міжнародними у сфері прав людини [256].

Під межами обмежень прав слід розуміти межі допустимості встановлення обмежень, які будуються на принципах рівності прав і свобод людини, необхідності, справедливості, пропорційності, законності.

У свою чергу можна зазначити, що обмеження прав і свобод людини у законі є правовими, якщо вони встановлювались з огляду на дотримання міжнародних стандартів прав і свобод людини, як зразка, моделі, еталону правої норми. Додержання міжнародних стандартів прав і свобод людини є гарантією охорони свободи і прав людини не тільки від незаконного, а й від законного державного примусу. Порушення духу права, що враховує наразі природне походження прав і свобод людини, є підставою порушення питання про правомірність встановлення таких обмежень [129].

Таким чином, міжнародно-правові конвенції поряд з основними правами і свободами містять положення про їх обмеження. Такі правові обмеження прав і свобод мають допомогти державам-учасницям таких міжнародних конвенцій

досягти компроміс між правами і інтересами однієї людини і інтересами суспільства і держави загалом.

Обмеження прав і свобод, що містяться у міжнародних конвенціях, корелюють з обмеженнями, визначеними у національних конституціях і інших національних законодавчих актах. Така кореляція впливає з того, що обмеження прав і свобод у національному законодавстві і міжнародних конвенціях базуються на основі таких цінностей як верховенство права, справедливість, рівність, захист прав людини і громадянина.

Інституційним механізмом щодо контролю за обмеженнями, які встановлюють держави, захисту прав людей і громадян тих чи інших держав можна назвати наступні органи: Генеральна Асамблея ООН, Рада ООН з прав людини та його допоміжні органи; Рада Безпеки ООН (Україна не є постійним членом) і ряд її спеціалізованих інституцій; Економічна і соціальна рада ООН, функціонуюча при ній Комісія зі становища жінок і Постійний форум ООН з питань корінних народів; Міжнародний Суд ООН; договірні (конвенційні) органи з прав людини; деякі спеціалізовані установи ООН (Організація ООН з питань освіти, науки і культури, ЮНІСЕФ ЮНІДО, Міжнародна організація праці тощо.); - тимчасові і спеціальні механізми захисту прав людини, створювані органами ООН.

Шуміло І.А. зазначає, що за минулі десятиліття універсальна система захисту прав людини набула розгалужений і складний характер [241, С. 15].

Отже, під обмеженнями прав і свобод осіб згідно міжнародно-правового механізму доцільно розуміти систему, закладену у нормах, які визначені у міжнародних договорах, та визначають баланс між правами і свободами однієї людини і інтересами суспільства і держави загалом. Мають дуальний зміст: з одного боку, обмежують держави від свавілля та узурпації влади, з іншого, від порушення прав і свобод інших людей.

1.3. Історична генеза та зміст поняття конституційного обмеження прав людини в Україні

Отже, дослідивши міжнародно-правові засади встановлення та регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина, доцільно визначити поняття та окреслити регулювання конституційних обмежень в Україні як у ретроспективі розвитку, так і сучасний стан таких правовідносин.

Питання аналізу поняття конституційних обмежень доцільно розпочати з дослідження історичного розвитку становлення концепції прав і свобод людини і громадянина на землях території сучасної України. Зрозумілим є поступовість історичного шляху і залежність обсягу прав і свобод від форми правління, соціально-економічного розвитку того чи іншого періоду та потребі правлячої еліти обмежувати права різних верств населення за різними ознаками. Крім того, звертаємо увагу, що говорити про саме конституційні обмеження в історичному дискурсі не є можливістю через фактичну відсутність Конституції як джерела права, а отже і конституційних норм права на різних етапах розвитку України.

Отже, мова буде йти про правові обмеження прав і свобод людини і громадянина, при цьому інститут громадянства, навіть як квазі інститут того часу, умовно відносимо за змістом до осіб, які мешкали на певних територіях, які зараз є сучасною Україною.

Виходячи із обраної нами за основу класифікацію прав і свобод людини і громадянина, можемо стверджувати, що на різних етапах свого розвитку різні права були обмежені. Так, серед прав найбільш обмежених у різні часи, були особисті та громадянські права, а саме право на життя, право на повагу до людської гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право на недоторканність житла та ін. Можна говорити, що вказані права обмежувались відповідно до соціальної приналежності осіб. Так, у період Київської Русі, період існування такого писаного джерела права як «Руська правда» існували такі категорії населення: вільні люди, які були обмежені у правах (смерди) та напіввільні люди - закупи, челядь і холопи, права яких залежали від волі фактично господаря. Холоп був позбавлений будь-яких прав.

Не заглиблюючись в період існування племінного строю вважаємо за доцільне розпочати аналіз історичним етапом Київської Русі. Отже, можна стверджувати, що норми того часу є протоконституційними і закладали засади, перш за все, формування такого принципу конституціоналізму, як парламентаризм та визначали пріоритетну функцію саме виборних органів, до участі у яких так само допускались виключно обмежені категорії населення. Так, історичною формою безпосереднього народовладдя за часів Київської Русі були віча - загальні збори членів конкретної спільноти, участь у роботі яких мали право брати лише повноправні вільні громадяни [72]. Проте відтворювали сформовану організацію тогочасного феодального устрою суспільства. Так, бояри були привілейованою частиною суспільства, і, наприклад, всі злочини, спрямовані проти бояр, каралися значно суворіше.

Отже, можемо говорити про обмеження певним категоріям населення як особистих прав, так і громадянських, політичних та певною мірою культурних прав, наприклад, право на освіту у людей як у обмежених у правах, так і у напіввільних.

Зауважимо, що для всіх українських князівств залежність від монголів була тяжкою. Князі мали обмежений суверенітет на власній території. З 1242 р. вони повинні були отримувати в хана спеціальний дозвіл - ярлик, який гарантував право на князювання. З 1257 р. монголами було введено інститут баскачництва (адміністративно-фінансове управління), що привело до спроби галицького престолу заручитися підтримкою римського папи в боротьбі проти Золотої Орди [7, С. 33].

Період Князівства Литовського характеризувався наявністю панівної верстви населення, яка характеризувалась наявністю всієї повноти прав та влади того часу, до якої належала шляхта Великого князівства Литовського. Пануючими верствами у Литовсько-Руській державі були: князі литовські, удільні українські князі, що мали родові земельні маєтки. Разом вони утворили аристократію і вважались магнатами, але українські магнати не мали права займати державні

посади. Нижче магнатів стояла шляхта, що мала землю за службу і була основною частиною війська.

Письмове право існувало у вигляді Статутів Князівства Литовського 1529 р. та редакції від 1566 та 1588 рр., який був зводом законів на основі кодифікації місцевого права. Так обмежувалось право пересування і визначалось, що вільний селянин, який прожив за згодою феодала кілька років на волі, міг відійти від пана, якщо відпрацює стільки років, скільки він був на волі. Якщо селянин тікав, то перетворювався на невільного («отчича»).

У свою чергу серед селянства тих саме верств, що й за княжої доби: вільні, напіввільні, невільні. Вільні селяни залежно від характеру повинностей поділялися на три категорії: тяглові селяни, службові селяни і ремісники, чиншові селяни. Напіввільні верстви селянства (закупи) брали в борг гроші (купу) і до повертання боргу лишалися закупамі. Невільні селяни - колишні холопи, челядь. З розвитком фільваркової системи становище селянства додатково погіршується: зроста панщина, збільшилися натуральні повинності, селянство закріплюється за землею без права власності на землю (кріпацтво), а отже і правовий статус та обсяг прав їх були обмежені. До XVI ст. все селянство України було закріпачене. Привілейоване становище мало купецтво. Питання місцевого характеру вирішувалось так само у форматі місцевого самоврядування того часу, але, у більшості випадків, загальна частина населення, особливо українського його частина, були усунені від прав участі в управлінні як державою, так і місцевими органами [7, С. 44]. Так, можна констатувати обмеження прав відповідно до національної приналежності щодо свободи пересування, громадянських прав щодо права власності, економічних та культурних прав українців. Фактично обмеження прав і стає поштовхом до супротиву, підставою певних змін у бік розширення прав певним категоріям населення.

Період Речі Посполитої можна визначити не тільки як час, коли обмежувались громадянські, особисті, політичні (у обсязі прав того часу) права українських селян, а умова надання привілей для заможних українців була відкрита виключно за умови обмеження або фактично позбавлення свободи

віросповідання щодо православної віри та спроба окатоличення, часто через масові знущання та фізичні вбивства всього українського населення. Люблинська унія, Брестька церковна унії фактично знищили заможних українців-православних та провели полонізацію та окатоличення населення, яке мало змогу чинити супротив та впливати хоч якимось чином на рішення Польського сейму. З цього часу обмеження свободи віросповідання та заборона православної віри стає рушійною силою всіх визвольних рухів на території України.

Лівобережна частина України у той час почала формувати Козацьку республіку, де питання організації козацтва, прийняття важливих рішень, здійснювалось за рішеннями козацької Ради - фактично парламенту Січі, який обирав гетьмана і старшину. Тобто можна говорити про досить високий рівень захисту прав і свобод навіть простих козаків, а тим більше козацької старшини. Надалі обсяг прав залежав так само від приналежності до тої чи іншої верстви козацької общини.

Проте у першій у тогочасній Європі Конституції та фактично першій українській Конституції Пилипа Орлика «Пакти й конституції законів та вольностей війська запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким», головною характерною особливістю є її прийняття публічно хвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [25]. Першою підставою обмеження, а скоріше однією з найголовніших потреб того часу, є свобода віросповідання, а саме виключність православної релігії та її всебічний захист («ст. 2 проживати іновірцям в Україні, а особливо зловір'ю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була». Відповідно до ст. 10 на гетьмана покладається обов'язок піклуватись про заборону обмеження прав військовослужбовцям: «Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен

пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здириства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави» [25].

Отже, можемо говорити про перші здобутки конституційного розвитку та формування демократичної державності, коли на рівні Конституції захищались права православного населення, хоча інші релігійні вірування певним чином обмежувались. Панівною була ідея соціального захисту різних верств населення, у тому числі, і військовослужбовців, їх гарантії медичного та пенсійного забезпечення.

У 1918 році у зв'язку з прийняттям Конституції УНР відновлено становлення інституту конституційно-правових обмежень було відновлено. Так, Конституція УНР містила значну кількість положень щодо встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина, серед яких можна виділити такі: 1) обмеження права громадян УНР бути громадянином інших держав (ч. 2 п. 8); 2) обмеження актової, громадянської і політичної правомочностей громадян УНР, у тому числі активного і пасивного виборчого права які не досягли 20 років (ч. 2 п. 11); 3) за рішенням суду обмежуються наступні права: громадянські права в цілому (ч. 2 п. 10); 4) обмеження волі громадян УНР та інших; недоторканність житла; права на таємницю листування; на свободу слова, друку, сумління, організації, страйку у разі порушення норм кримінального права; 4) обмеження права людей, які не є громадянами УНР в реалізації громадянських і політичних прав, в «орудуванні державним і місцевим життям», активного і пасивного виборчих прав до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування; 5) обмеження громадянських прав безумних та божевільних, які перебувають під опікою, а також злочинців, якщо рішення було встановлено Всенародними Зборами [96].

Отже, констатуємо досить сучасний демократичний підхід до обмеження прав і свобод, в більшості випадків, за рішенням суду, обмеження громадянських прав осіб, які не досягли 18 років; осіб, які не є громадянами УНР; осіб, які є обмеженими або недієздатними.

Перші радянські конституції, які діяли на території України, виходили із поділу суспільства на класи (трудящі та інші). На початку радянського періоду встановлювались обмеження пересування сільському населенню, доступ до соціальних благ у більшості робочого класу, обмежувалась свобода віросповідання, була заборонена релігія і церкви.

На думку Рабіновича П.М. у Конституціях УРСР 1919 та 1937 років визначалась заборона встановлення обмежень та дискримінації, проте надання трудящим усіх прав у сфері громадського та політичного життя суперечили змісту самої ж Конституції, оскільки встановлювався досить звужений та неповний перелік прав трудящих [20].

З точки зору Шемчушенка Ю. С., метою встановлення обмежень прав і свобод людини була мінімізація можливості противників нового режиму вчинити будь-які дії, спрямовані на повалення радянської влади, зокрема, обмеження виборчих прав встановлювалось не через встановлення переліку осіб, які не мали права реалізувати виборче право, а через встановлення переліку осіб, які могли реалізувати зазначене право. Зрозуміло, що в радянський період інститут конституційно-правових обмежень розвивався згідно з соціалістичною (колективістською) концепцією, для якої характерними є, зокрема, встановлення обмежень прав і свобод в інтересах суспільства і соціалістичної держави, виразника колективної волі всіх трудящих [87, С. 32].

Аналіз норм Конституції УСРР 1919 року свідчить про те, що неналежність до трудового класу була основною підставою для обмеження тих чи інших прав. Так ч. 3 визначає, що соціалістична держава утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи.

Розділ 3 вищевказаної Конституції має назву «Декларація прав і обов'язків трудящих і експлуатованого народу України», де у п.п. 22, 23 визначено, що «для повного проведення основ диктатури пролетаріату і біднішого селянства У.С.Р.Р.

надає працюючим масам всі права і можливості в області громадянського і політичного життя» [94].

У Конституції УРСР від 1937 року відсутній розділ про права і обов'язки в цілому. У ст. 2 значено, що «політичну основу Української РСР становлять Ради депутатів трудящих, що вирости і зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царизму та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції» [95]. Тобто апріорі було закладено зміст про наявність прав і свобод та заборону обмеження прав відносно робітників та селян, проте слушно зауважено, що до цього часу фактично інші класи були «знищені».

У 1978 році Верховною Радою УРСР прийнято нову Конституцію Української РСР, яка досить на високому демократичному рівні визначала концепцію прав і свобод людини і громадянина, а також окремими статтями визначала заборону на обмеження тих чи інших прав за гендерною ознакою (ст. 33), дискримінації за походженням, мовою, рівнем освіти чи іншою ознакою (ст. 32), расовою чи національною ознакою (ст. 34). Окремим розділом визначався перелік прав і обов'язків, які надавались соціалістичною державою (розділ «Основні права, свободи і обов'язки громадян») [97].

У політичній сфері встановлювалось обмеження у створенні політичних партій, інших об'єднань, у разі загрози, для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян передбачаються законом і є необхідними для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян [97].

Як зазначає В.Ф. Погорілко, після розпаду Радянського Союзу, коли Україна стала на шлях побудови незалежної, суверенної, демократичної, правової держави, розвиток інституту конституційно-правових обмежень почав здійснюватися на підставі ліберальної концепції прав людини, із запозиченням положень так званої колективістської моделі, зокрема, відносно встановлення

обмежень прав і свобод людини і громадянина в суспільних інтересах, захисту конституційного ладу тощо (статті 13, 32, 34–37, 41, 44 Конституції України) [84, С.33].

Таким чином, обмеження конституційних прав і свобод пройшло значний та тривалий шлях історичного становлення як конституційно-правовий інститут. Такі обмеження залежно від мети використовувалися доволі варіативно: від способу забезпечення реалізації влади та утримання від неї інакодумців до засобу забезпечення конституційних прав задля загального інтересу.

Отже, можемо дійти висновку, що на певних етапах розвитку українського суспільства можна говорити про порушення таких конституційних прав, як право на свободу та вільне пересування, право обирати та бути обраним, свободу світогляду та віросповідання тощо.

Проте, говорячи про конституційні обмеження, потрібно виходити саме із актів, які визначають конституційні засади існування держави.

Період незалежності варто розглядати з моменту подання проектів Конституції України у 1992 р. та 1993 р., підписання Конституційної угоди та у подальшому прийняття Конституції України у 1996 році. В цілому, окремо можливо виділяти підперіоди щодо Помаранчевої революції, Революції Гідності, коли було запроваджено люстраційний механізм обмеження прав громадян (зазначений період буде розглянуто у підрозділі 2.1.), вторгнення російських військ на території Донецької та Луганської області та повномасштабна військова агресія території України з лютого 2022 року та відповідні введені у зв'язку з цим обмеження (вказаний період буде розглянуто у підрозділі 2.2.).

Отже, дослідивши генезу становлення та розвитку концепції обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні, доцільно визначити наукові підходи до поняття конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Так, обмеження у будь-якій сфері має своїм змістом встановлення певних меж, неможливість повної реалізації тих чи інших прав і свобод.

Повертаючись до філософії права знаходимо різні концепції щодо встановлення тих чи інших обмежень.

З положення про кооперативно-конфліктну природу людини випливає, що, з одного боку, людина - «позитивна соціальна істота», тобто люди здатні допомагати один одному і доповнювати один одного. Вона живе не тільки «для себе», а й «для інших», вона здатна встановлювати порядок у взаємостосунках з іншими людьми. Однак, у ситуаціях, де втілюється позитивна природа людини, права людини виявляються непотрібними. Тому слід ураховувати, що, з іншого боку, людина - це «негативна соціальна істота», тобто своїм протистоянням вона несе в собі погрозу іншим людям. З цієї небезпеки, що виникає внаслідок конфліктної природи людини, і випливає необхідність обмеження прав людини [5, С. 53].

Цікавим підходом є філософська концепція самообмеження як запобіжний захід від обмеження права людини на свободу, життя та гідність. Вона ґрунтується на прагненні до самозбереження та підтриманні відчуття вартості життя - як свого, так й іншого. Вона полягає в тому, що якщо ми намагаємося зберегти своє Я, то тим самим зберігаємо не лише свою самобутність, але й ідентичне буття іншого. Якщо Я потребує гідності й свободи, щоб бути людиною, щоб залишатися собою, то так само інший вимагає гідності й свободи, щоб залишатися собою, щоб зберегти себе. [239, С. 94]

Так, вітчизняний науковець Рабінович П. вважає, що онтологічною сутністю явищ, які є фактором обмеження, можна поділити на природні (здоров'я населення) і соціальні, які поділяються у подальшому на власне соціальні (громадський порядок, економічний добробут) і соціальні у широкому розумінні (національна безпека, територіальні цілісність, суверенітет держави, моральність населення) [167, С. 121].

Ми підтримуємо точку зору Фігель Ю., згідно з якою обмеження відіграють величезну роль у здобутті особистістю справжньої свободи. Обмежуючи певною мірою свободу кожного індивіда, закон забезпечує безперешкодне використання своїх прав, тобто гарантує йому свободу всередині цих меж [238, С. 358]. Французький мислитель Жан-Жак Руссо вважав, що свобода кожної людини має свої межі - свобода закінчується там, де розпочинається свобода іншої [262, С.

128], що фактично є відображенням сучасної концепції як законодавчих, так і соціальних, моральних обмежень у демократичних державах, яка відповідає ідеї «дозволено все, що не заборонено».

У своїй роботі досліджуємо саме конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина, отже фактично такі обмеження, що встановлюються нормами Конституції та законів.

Відповідно, більшість перших та наступних конституцій держав відображають погляди стосовно необхідності встановлення визначених меж реалізації прав і свобод громадян в інтересах поваги прав інших осіб, прав певної спільноти, захисту суспільно-політичного порядку і державного ладу у певній країні. Прагнучи встановити ці межі, закон сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, заснований на свободі (питання історично закріплених обмежень досліджувалось у пп. 1.2.).

Цю властивість свободи враховували ще розробники французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. У ст. 4 Декларації вказано, що сутність свободи проявляється у тому, що дозволено робити так, щоб не завдати шкоди іншій людині, тобто, реалізація природних прав кожного обмежена тими рамками, які дають можливість іншим членам суспільства реалізовувати власні права [271, С. 420].

I. Ліщина визначає низку допустимих обмежень прав людини, спричинених об'єктивними причинами чи необхідних для існування суспільства: обмеження, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного і культурного розвитку суспільства; пов'язані з конкретним власником прав з певними його особливостями; тобто такі, що обумовлюються наступним постулатом, а саме права людини визначають обмеження прав інших власників прав; ті, що вводить держава (постійні чи тимчасові) [106, С. 8].

Так, до прикладу, ст. 29 Загальної декларації прав людини містить формулювання постійних обмежень з метою задоволення справедливих моральних принципів, громадського порядку і добробуту в суспільстві [270]. У ст. 10 Європейській конвенції з прав людини міститься схожа підстава, а саме - задля

забезпечення інтересів державної безпеки та територіальної цілісності держави тощо [246]. Такі обмеження мають бути запроваджені на основі законів і у визначеному законодавством обсязі. (більш детально про такі обмеження йшлося у підрозділі 1.3.)

У сучасних конституціях або окремих актах конституційного значення про права людини, наприклад, деклараціях та хартіях, одним з принципових питань правового регулювання є визначення засад свободи індивіда за допомогою закріплення найбільш важливих прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, а також загальних умов, окремих випадків обмеження прав і свобод людини.

Необхідність закріплення на конституційному рівні можливості обмежень прав і свобод людини державою пояснюється тим, що людина, перебуваючи в суспільстві і державі, не може володіти абсолютною свободою. Це означає, що держава в окремих випадках може встановлювати певні юридичні межі користування правами. Р. Говард-Гасман зазначав, що в змісті конституцій, як правило, присутні положення про «правові межі свободи індивіда» [251]. Правові обмеження повинні допомогти досягти певного компромісу, рівноваги між правами і інтересами однієї людини і інтересами інших осіб, суспільства, державних органів, держави в цілому. Аксіомою є те, що використання індивідом його прав і свобод можливе лише в умовах державно-правового порядку, елементом якого є юридичні обмеження прав і свобод.

У свою чергу, вітчизняний науковець Ю. Ірха вважає, що обмеження конституційних прав і свобод людини в рамках конституції повинно бути спрямоване на досягнення розумного співвідношення між інтересами окремих осіб, суспільства та держави в цілому. Проте, на практиці, як зазначає дослідник, трапляються непоодинокі випадки, коли законодавчі і правозастосовчі органи широко тлумачать низку допустимих обмежень прав і свобод, зокрема, у випадках, коли це стосується інтересів національної безпеки. В результаті спотворюється або зводиться нанівець їхня первісна сутність [71, С. 80].

Отже, говоримо про те, що і встановлення на рівні конституційних норм, і порядок правозастосування мають бути чітко регламентовані та визначені із

застосуванням механізмів контролю з боку держави та наявності засобів захисту для кожної людини і громадянина.

Крім того, трапляються випадки, коли громадяни гіперболізують обсяг належних їм конституційних прав і свобод, ставлять свої власні інтереси на перший план, ігноруючи при цьому національні. У цьому випадку вони вважають протиправним встановлення будь-яких обмежень їхніх прав, навіть у випадку забезпечення національної безпеки.

На думку відомого вченого-юриста Козюбри М.І. обмеження прав людини - це лише крайній засіб, основним завданням законодавця та нормозастосовувача є забезпечення прав і свобод особистості, а не їхнє утискання. Слід розрізняти: відступ від прав - обмеження прав людини в умовах воєнного або надзвичайного стану, що спричинює відступ від виконання міжнародних договірних зобов'язань та загальні обмеження прав людини за звичайних умов [83].

Сучасний підхід передбачає дуальність підходу до визначення: з одного боку, абсолютної свободи бути не може, тому існують її межі. Норми права самі по собі є певними рамками (обмеженнями) і становлять обмеження права, зокрема і прав людини (у широкому сенсі слова). Таким чином, під час формулювання статей Конституції формуються конституційні обмеження прав людини. Водночас соціальна зумовленість змісту прав і свобод людини і громадянина передбачає певні обмеження їх здійснення, що залежать від рівня економічного, соціального, духовного та культурного розвитку суспільства [42].

На думку Лотюк О. перші декларації щодо прав людини (напр., французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року) формулюють «переддержавні права» (природні права - прим. автора), тобто такі, що є дійсними до існування держави. Лише потім держава як втілення суспільної влади отримує легітимацію щодо прав людини. Перед державою стоїть завдання сприяти реалізації, або ж гарантувати їх. Це є підставою для виникнення національних режимів захисту прав людини, а природні права отримують визнання державами та формальне закріплення у конституціях, тобто стають конституційними. Цей процес

супроводжується зміною парадигми відносин людина - держава, що і визначатиме в подальшому розвиток системи захисту прав людини [108].

Обмеження прав і свобод людини - це інститут права, який складається з великої кількості взаємопов'язаних, узгоджених між собою норм конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного й інших галузей права, які встановлюють порядок, підстави, умови, правомірність, механізми звуження змісту й обсягу прав людини. Крім того, усі ці норми законодавства доповнюються судовою практикою національних судів, а також практикою Європейського суду з прав людини, що відповідає євроатлантичному спрямуванню розвитку України та ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [6], у якій зазначається, що суди повинні застосовувати під час розгляду Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та рішення ЄСПЛ як джерело права [115].

Римаренко Ю. під обмеженням прав людини розуміє діяльність владних суб'єктів, насамперед, компетентних державних органів, по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини [9].

На думку українського дослідника Савчина М., сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага. При цьому, під межами обмежень прав людини науковець визначає сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У такому разі певні обмеження (межі) прав людини є наслідком нормотворчої діяльності відповідно міжнародних чи державних органів [219, С. 151-152].

Слинько Т. виділяє такі види обмеження прав людини: за обсягом – 1) загальні, які можуть стосуватися всіх прав і свобод (як вимога про непорушення прав інших людей); 2) спеціальні, які використовуються щодо деяких прав і свобод (обмеження, що встановлюються в умовах воєнного або надзвичайного

стану, а також в інтересах національної безпеки, і деякі інші); 3) окремі, стосовно певних прав (наявність судимості тягне за собою обмеження права бути обраним народним депутатом) [222, С. 42].

Отже, можемо визначити основні ознаки поняття «конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина»: а) допустимі межі реалізації суб'єктивних прав; б) вихід за межі порушувати права інших чи суспільний інтерес; в) межі легітимного втручання держави для забезпечення загального блага; г) компроміс та баланс між правами і свободами індивіда та суспільства, держави тощо; д) норми права самі по собі і є певними обмеженнями, отже можна говорити, що в широкому сенсі закріплення тих чи інших норм в Конституції вже є обмеженням прав і свобод; е) обмеження залежать від рівнів розвитку суспільства: економічного, духовного та культурного тощо; є) засобом захисту від свавільних дій з боку держави щодо обмеження державної влади посягати на сфери свободи окремої людини чи громадянина; ж) є комплексним інститутом права, який включає в себе норми інших галузей права; з) має дуальний зміст: з одного боку, є порушенням прав та їх звуженням, з іншого боку, запобіжником свавілля однієї особи над іншою, певних груп, держави в особі її органів; і) межі встановлюються у виключних ситуаціях відповідно до чітко визначеного механізму на підставі норм, прийнятих законодавчим органом влади, держави та рішень судових органів.

У свою чергу, конституційними обмеженнями прав і свобод людини і громадянина, на нашу думку, можна визначити комплексний міжгалузевий інститут, що міститься у нормах як Конституції України, так і у законодавчих актах різних галузей права; визначають межі втручання держави у права і свободи людини і громадянина, які мають застосовуватись у виключних для суспільства, держави та життя кожної людини ситуаціях; визначають баланс між інтересами суспільства, держави, індивіда та є запобіжником узурпації влади та свавілля держави, окремого громадянина.

Доцільно проаналізувати правовідносини обмеження конституційних прав та визначити їх склад: об'єкт, суб'єкт та зміст.

Отже, об'єктом правовідносин визначаємо права і свободи людини і громадянина (про види прав більш детально йшлося у підрозділі 1.1.) та виходимо із загального їх розуміння як права і свободи, що передбачені Конституцією України, Законами України. У свою чергу, тема дослідження не обмежується виключно конституційними правами і свободами, проте визначаємо, що базові засади концепції прав і свобод закріплюються Основним законом держави, отже дотримуємось вищезазначеної класифікації відповідно до норм Конституції України та виходимо безпосередньо із класифікації, наведеної у правових позиціях Конституційного суду України: особисті, громадянські і політичні та економічні, соціальні та культурні.

За видами відступу від прав можна також виділити права і свободи, які можуть бути обмежені в силу виключності обставин, та ті, які заборонені до обмеження як нормами міжнародних договорів, так і Конституцією України. Тобто права, які не можуть бути обмежені ні за яких обставин та виключних умов, таких як воєнний, надзвичайний стан тощо (*non-derogable rights*).

Крім того, звертаємо увагу, що так само приймаємо позицію Конституційного суду України, який не виділяє окремо прав людини чи прав громадянина у класифікації. Отже зазначаємо, що є види прав, які можуть бути реалізовані виключно громадянами держави (наприклад, виборчі права), однак деталізувати особливості тих чи інших прав будемо відповідно під час дослідження практики їх реалізації щодо обмежень, тому чіткого розподілу прав і свобод за суб'єктним складом не проводимо у цьому підрозділі.

Більш того, наголошуємо, що окремі права можуть бути обмежені саме щодо суб'єктного складу і приналежності до громадянства України, особливо в умовах відступу від права (умови воєнного стану тощо).

Доцільно проаналізувати, які ж конкретно права можуть бути обмежені відповідно до норм чинної Конституції України. Так ст. 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження

прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Крім того, визначено, що не можуть бути обмежені наступні права і свободи [92]. До таких прав і свобод людини і громадянина, які не можуть бути обмежені, належать наступні: рівність громадян перед законом (відсутність привілеїв чи обмежень за певними ознаками, у тому числі і за приналежністю до полу) (ст. 24); право позбавлення та зміни громадянства (ст. 25); право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право направляти індивідуальні та колективні звернення, особисто звертатись до органів місцевого самоврядування, посадових, службових осіб (ст. 40); право на житло (ст. 47); право на шлюб та утримання дітей до повноліття (ст. 51); рівність прав дітей та заборона насильства над ними (ст. 52); право на судовий захист (ст. 55); право на відшкодування шкоди за рахунок держави або органів місцевого самоврядування (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ст. 57); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної сили (ст. 58); право на професійну правничу допомогу (ст. 59); ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності (ст. 61); презумпція невинуватості (ніхто не може бути підданий кримінальному покаранню доки не встановлено обвинувальним вироком суду) (ст. 62); право відмови від дачі показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Відповідно до ст. 22 Конституції України права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними на відміну від тих прав, які заборонені до обмеження [93].

Конституція України визначає наступні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина: а) встановлені законом; б) встановлені судом відповідно до закону.

Так Законом можуть встановлюватись обмеження щодо таких прав, як: а) свобода пересування кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); б) право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх

поглядів і переконань, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір (ст. 34); в) право на свободу світогляду і віросповідання, а саме свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ст.35); г) право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, членство у партії, професійних спілках (ст. 36); д) право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39); е) недоторканість житла (ст. 30) ж) право на страйк; для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на житло (ст. 47) [93].

Підстави обмеження: а) право вільного пересування - в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34); свобода віросповідання - в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 35); в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 36); здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей (ст. 44); у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку (ст. 30); особиста недоторканість (ст. 29) [93].

Окремо визначаються підстави заборони утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на: а) ліквідацію незалежності України; б) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; в) порушення суверенітету і територіальної цілісності держави; г) підриив безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоро'я населення, забороняються (ст. 37).

Судом, відповідно до закону, встановлюються обмеження: а) особиста недоторканість - ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29); лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 39); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції - з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо (ст. 31); недоторканність житла - проникнення можливе за вмотивованим рішенням суду.

Отже, підставами обмеження можуть бути наступні загрози: а) інтереси національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам; б) охорона здоров'я населення; в) захист прав і свобод інших людей; г) захист моральності населення; д) захист репутації; е) запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; є) нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити; ж) запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи.

При чому не вважаються обмеженнями наявність кваліфікаційних вимог щодо зайняття певних посад. Так у рішенні Конституційного Суду України від 18.04.2000 у справі №5-рп/2000 зазначено, що встановлення Конституцією

України та законами України певних кваліфікаційних вимог не порушує конституційного принципу рівності (стаття 24), адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам, мають право займати відповідні посади [199].

Суб'єктний склад правовідносин у цій сфері доцільно поділити на такі види:

- 1) органи, які встановлюють та контролюють порядок обмеження: Верховна Рада України (далі -ВРУ) та судові органи (за наявності законних підстав)); Конституційний суд України.
- 2) органи, які забезпечують виконання вимог закону в межах компетенції: правоохоронні органи;
- 3) органи, які здійснюють судовий контроль та судовий захист: судові органи України;
- 4) суб'єкти, які здійснюють контроль за додержанням прав і свобод: Уповноважений ВРУ з прав людини, Уповноважені з прав людини при Президенті України, Торговій палаті тощо;
- 5) органи, які здійснюють специфічні повноваження в умовах воєнного та надзвичайного стану щодо: цивільно-військові адміністрації, військові адміністрації, інші органи, наділені специфічними повноваженнями.
- 6) об'єднання громадян для захисту прав і свобод: громадські організації;
- 7) суб'єкти самостійно: громадяни та люди з різним правовим статусом (особи без громадянства, зі статусом біженця тощо);
- 8) міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод від незаконного обмеження: Європейський суд з прав людини; Уповноважений ООН з прав людини, Комітети ООН щодо захисту окремих прав.

Відповідно до норм чинного законодавства органами, які встановлюють конституційні обмеження, можуть бути законодавець, який встановлює відповідно допустимі у виключних випадках обмеження, або судові органи, які своїми рішеннями можуть обмежити права і свободи в межах чинних норм Конституції та законодавства України.

Проте виходимо з того, що механізм встановлення норм, які за своєю ідеєю є певним обмеженням прав і свобод і людини, рамками дозволеної поведінки і механізм конституційних обмежень є різними за суттю та порядком реалізації.

Отже, суб'єктний склад правоохоронних органів та судових органів саме в контексті порушення норм чинного законодавства ми не відносимо до суб'єктів органів правовідносин конституційних обмежень громадян, лише у широкому сенсі як органи, які покликані забезпечувати охорону встановленого чинним законодавством порядку, у тому числі, і щодо конституційних обмежень.

Також виділяємо суб'єктний склад національного рівня, регіонального та міжнародного.

У свою чергу, до регіонального рівня входить Рада Європи, Європейський комітет соціальних прав, Консультаційний комітет щодо Рамкової конвенції щодо захисту прав природних меншин, ЄСПЛ, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості тощо. Більш детально про регіональний, а також міжнародний рівні (органи ООН) суб'єктного складу правовідносин було зазначено у підрозділі 1.3.

Проте підкреслюємо роль та значення саме ЄСПЛ щодо захисту прав і свобод людини і громадянина як інстанції, що фактично є європейським механізмом обмеження свавілля держави щодо встановлення тих чи інших обмежень у цій сфері (більш детально діяльність ЄСПЛ буде досліджено в підрозділі 2.3.).

Крім того, виділяємо суб'єктний склад щодо правовідносин в умовах дії права, так і склад щодо правовідносин конституційних обмежень в умовах відступу від права. Більш детально питання діяльності органів буде досліджено у розділі 2.1. та 2.2.

Змістом правовідносин є дії щодо конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина.

Так у п. 5 рішення Конституційного Суду України, яке є частиною Конституції України, зокрема у рішенні № 5-рп/2005, визначено, що скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням у традиційному розумінні, визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними

правами, що не є однорідним і загальним. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена [202].

Крім того, доцільно розрізнити змістовно поняття «обмеження», «встановлення меж», «заборона», «скасування». Вважаємо за доцільно розмежувати такі категорії за змістом. Так, виходимо з того, що поняття «межі» є більш загальним поняттям порівняно з обмеженням права, тобто всередині меж установлюються правові обмеження. Межі здійснення права можуть лише впливати на здійснення права, вказувати на правоздатність. Обмеження, у свою чергу, визначають неможливість здійснення прав на певному етапі. Отже межі – це міра дозволеної поведінки, що дозволяє праву окреслити рамки правомірної діяльності особи; вони встановлюються та існують у будь-якій правовій державі для забезпечення належного виконання прав та обов'язків суб'єктів правовідносин. Тому категорії «межі права» та «обмеження прав» співвідносяться як загальне та спеціальне [113]. У теорії використовується також поняття «іманентні межі».

Тож розрізняємо поняття «обмеження» та «скасування», а саме дії щодо звуження або повної ліквідації. Чинне законодавство також використовує поняття «дискримінація» щодо прав і свобод. Виходимо з того, що за змістом ці поняття певним чином схожі з обмеженнями. На нашу думку, відмінностями можуть бути їх підстави звуження прав і свобод.

Відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Крім того, рівність прав жінки і чоловіка забезпечується [92]:

Поряд із поняттям обмеження науковці виділяють також поняття «позитивна дискримінація». Так С. Погребняк розглядає «позитивну дискримінацію» як політику позитивних дій, що реалізується як тимчасовий захід задля створення

сприятливих умов для певної категорії осіб на шкоду іншій категорії і в такий спосіб компенсує наявну між ними фактичну нерівність. «Позитивна дискримінація» дозволяє перейти від рівності в праві (формальної рівності) до рівності через право (фактичної рівності) [218]. Позитивна дискримінація, на думку Г. Христової, передбачає можливість застосування спеціальних юридичних заходів (так званих позитивних дій), які спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями різних категорій осіб реалізовувати рівні права через усталені стереотипи, практики чи традиції, що складаються в суспільстві, і виконують функцію правової компенсації для певних категорій осіб із метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності [40].

Потрібно звернути увагу і на те, що позитивна дискримінація може бути визнана лише за певних умов, а саме: якщо позитивні дії слугують засобом боротьби з доведеними фактами дискримінації у минулому; служать легітимному, чітко визначеному та непереборному завданню уряду; не позбавляють більшості можливості бути учасником процесу. Головним критерієм таких заходів має бути їх постійний моніторинг. І коли соціальне становище покращиться, спеціальні заходи мають бути припинені [125]. Фактично до таких дій можна віднести дії з люстрації.

Які ж види заборони та меж обмеження визначені безпосередньо чинним законодавством України та Конституцією України зокрема.

Так ч. 2 ст. 22 Конституції України закріплює обов'язок заборони звуження прав та визначає, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

У свою чергу, ст. 24 Конституції України визначає заборону обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Крім того, КС України наголошує на існуванні поняття «фіксації меж самої сутності прав і свобод» відмежовуючи її від поняття «обмеження прав і свобод». Так, відповідно до рішення від 12.06.2007 № 2-рп/2007 поняття «обмеження

конституційних прав і свобод людини і громадянина» в контексті ч. 1 ст. 64 Конституції України слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода об'єднання у політичні партії в порядку, визначеному відповідним законом, і які фактично перешкоджають створенню об'єднань громадян. Тому необхідно відрізнити поняття «обмеження основоположних прав і свобод» від прийнятого у законотворчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів (прийомів), визнаючи таку практику допустимою, якщо додаткове унормування процесу створення політичних партій спеціальним законодавством ставить за мету не звужити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав [198].

Крім того, КС України у рішенні від 22.06.2005 у справі № 5-рп/2005 зазначив про обов'язок утримуватись від обмеження прав. Україна як демократична і правова держава закріпила принцип поваги і непорушності прав та свобод людини, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. Конституційний принцип правової держави вимагає від неї утримуватися від обмеження загально визнаних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі майнових прав (ст. 1, ч. 2 ст. 3, ст.ст. 21, 22, 64 Конституції України) [202].

Крім того, ч. 1 ст. 157 Конституції України встановлена заборона змінювати Конституцію України, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, є конституційною гарантією збереження як самої сутності таких прав і свобод, їх обсягу та змісту, так і їх захисту. Призначення цієї гарантії полягає в тому, щоб унеможливити будь-яке звуження змісту прав і свобод особи, тому що, як установив Конституційний Суд України, «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням» (абзац четвертий підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005). Така конституційна гарантія впливає передусім із принципу прав людини як засади конституційного ладу в Україні, передбаченої приписами ст. 3 Конституції України загалом. Конкретизовано цю гарантію, зокрема, в тих приписах ч. 2 ст. 3

Конституції України, відповідно до яких «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Означена гарантія збереження самої сутності прав і свобод людини і громадянина є приписом конституційного рівня, що посилює встановлену приписом ч. 3 ст. 22 Конституції України загальну заборону звужувати їх зміст та обсяг при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів [205].

Окремо у аб. 5 пп. 2.1 п. 2 Рішення КСУ від 24.04. 2018 № 3-р/2018 зазначається про позитивний обов'язок держави, який, зокрема, полягає в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод [213].

Зміст правовідносин конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина можна визначити наступним чином. Перш за все, виходимо із видів обмежень, до яких ми відносимо обмеження загальні, в умовах дії норм права та обмеження в умовах «відступу від права» - воєнний та надзвичайний стани.

Встановлення обмежень повинно здійснюватися на підставі конституційних принципів, в першу чергу, верховенства права.

Обмеження конституційних прав і свобод не повинні суперечити, в першу чергу, принципу верховенства права. Верховенство права є основою сучасного конституціоналізму. Хоча різні системи права пропонують дещо різне тлумачення поняття, верховенство права слід відрізнити від суто формального сприйняття того, що будь-які дії посадових осіб, передбачені законом, вважаються такими, що відповідають вимогам правової держави. Викликом на майбутнє є питання, як досягнення верховенства права можуть бути збережені та надалі розвиватися в умовах, коли індивіди все більше перебувають під впливом нових способів управління та пов'язані з ними процеси. Ця тема пов'язана не лише з міжнародними організаціями, але й важлива в усіх сферах, які раніше були суто національними, але які поступово трансформувалися як транснаціональні.

Принцип верховенства права закріплений у переважній більшості конституцій, включно з Конституцією України. З нього випливає, що обмеження прав людини і основоположних свобод мають міститися в законодавчих актах. Встановлення обмежень прав і свобод людини підзаконними актами має бути пов'язано із запровадженням воєнного та надзвичайного стану.

У доповіді про верховенство права, прийнятої Венеціанською комісією в 2011 році, поняття верховенства права має 8 так званих «складових», які включають: 1) Доступність закону (чітка і передбачувана); 2) Питання про юридичне право, як правило, вирішуються законом; 3) Рівність перед законом; 4) Повноваження повинні здійснюватися законно і розумно; 5) Права людини повинні бути захищені; 6) Повинні бути надані засоби для вирішення спорів без невинуватених витрат або затримок; 7) Судові процеси повинні бути справедливими; 8) Повинно бути забезпечено дотримання державою своїх зобов'язань як у міжнародному праві, так і в національному праві [14].

На наш погляд, цей список не є повним. До цього переліку слід додати також людську гідність і розподіл повноважень.

Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [202].

Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки [209].

Отже, встановлення обмеження прав і свобод людини буде оптимальним, якщо цей процес виходитиме з ідеї, яка поєднує природно-правову та позитивну концепції та закріплює правило, відповідно до якого позитивне право повинно

ґрунтуватися на праві природному, не порушувати його та не виходити за його межі. Надання державі права захисту прав і свобод людини та державного регулювання спричиняє, у свою чергу, вразливість цих прав, що зумовлює необхідність обмеження держави у повноваженнях звуження обсягу та змісту прав і свобод людини.

Жильнікова Н. виділяє 6 (шість) основних принципів обмеження прав людини, до яких належать: принцип необхідності, принцип правомірності, принцип пропорційності, принцип виключності, принцип орієнтованості на інтерес людини [39, С. 126].

Так, у своєму рішенні від 22 грудня 2010 року Конституційний Суд України вказав, що невід'ємними складовими принципу верховенства права є рівність, справедливість, правова визначеність, ясність і неоднозначність норми права. Все інше не здатне забезпечити однакове застосування норми, допускає необмеженість її трактування у правозастосовній практиці і може привести до сваволі [39, С. 125].

Натомість інша вітчизняна науковиця Слінько Т. зазначає, що в Україні у випадках вирішення питання можливості обмеження основних прав і свобод людини спираються передусім на неприпустимість свавільного обмеження прав і свобод людини [222, С. 46].

У свою чергу, багато західних науковців вважають, що принцип пропорційності включає чотири основні вимоги, пов'язані головним чином з цілями обмежень: 1) обґрунтованість обмежень (наявність прав та інтересів, що вимагають захисту, конкретне зазначення зв'язку цілей та засобів обмеження); 2) важливість цілей обмеження (значимість прав, що захищаються, полягає в тому, що права, що захищаються, - це основні права і свободи людини і пов'язані з ними інтереси); 3) відповідність ступеня обмеження прав суспільній значущості цілей обмеження або значущості прав, що захищаються; 4) необхідність застосування принципу пропорційності одночасно з принципами недискримінації, рівності, законності, справедливості [263, С. 321].

Важливе місце відводиться також принципу пріоритету інтересів особи, невід'ємність, цілісність, повнота та гарантованість її прав і свобод. Цей принцип зафіксований у ст. 2 Конституції України та знайшов своє віддзеркалення у формулюванні «найвищою соціальною цінністю в нашій державі є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека» [92]. Отже, конституційні обмеження таких прав мають визначати баланс між інтересами особи та потребами держави.

Принцип справедливості є одним із основних принципів обмежень прав і свобод. Його суть полягає в тому, що суб'єкт, встановлюючи обмеження, керується, крім усього іншого, уявленнями про справедливість, які склалися і діють в даний конкретний час і в даному конкретному суспільстві. Цей принцип можна визначити як принцип порядку.

Однак дуже часто принципом справедливості при запровадженні обмежень прав і свобод людини найчастіше маніпулюють. Це відбувається здебільшого, коли інтереси суспільства та держави не збігаються. Цей принцип не знаходить свого прямого закріплення в Конституції України, ні у міжнародно-правових актах. Принцип справедливості, однак, знаходить своє вираження в інших нормах. Так, стаття 29 Декларації про права людини 1948 р. містить його у вигляді вимоги дотримання прав громадян на реалізацію їх справедливого судового розгляду у кримінальних та цивільних сферах [270].

У свою чергу, застосовуючи всі вищезазначені принципи, ознаки, особливості тих чи інших правовідносин у сфері конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина доцільно визначити конституційно-правовий механізм обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні як систему визначених на рівні Конституції України, законів та, у виключних випадках, підзаконних актів підстав, умов, засад звуження різних видів прав і свобод людини і громадянина за наявності таких, які не можуть бути обмежені. При цьому можна виділити особливості конституційного механізму в умовах дії норм права, відступу від права - надзвичайного та воєнного стану та окремо механізм захисту прав і свобод людини і громадянина від конституційних обмежень.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

За результатами дослідження тематики розділу I можливо визначити наступні теоретико-правові конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина.

1. Особливостями поняття «прав людини» у загально-юридичному контексті можна виділити наступні: а) права людини належать їй від природи, вони є невідчужувані; б) є спектром природних і соціальних чинників, тому знаходять своє вираження в моралі, ідеології, релігії, праві, психології людей, у їхньому світогляді загалом; в) наявність прав є вирішальним для людини; г) права людини є ядром та змістом розуміння правового статусу особистості; д) є складовими елементами правової сутності людини, що виявляється в її відносинах з іншими людьми, громадськими та політичними інститутами, державою.

Особливостями конституційного змісту прав і свобод людини і громадянина можна визнати наступні: а) спільний ідеал усіх країн і народів, які сповідують ідеї справедливості, свободи й демократії; б) нормативне мірило, що стає універсальною та загальнолюдською цінністю; в) наявність прав і свобод характеризує конституційно-правовий статус особи; г) міра можливої поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані державою, є позитивно-правовою формою вираження природних, невідчужуваних прав людини, тобто пов'язаними не зі станом громадянства, а з кожною людиною; д) інститут конституційного права; е) визначальна цінність і стимул для розвитку громадянського суспільства; є) мета функціонування громадянського суспільства;

ж) конституційно-правова форма діяльності основних інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських правозахисних організацій; з) захист прав і свобод людини і громадянина є визначальною функцією парламенту як характерного елементу парламентаризму.

Таким чином, можемо надати наукове визначення поняття прав і свобод людини і громадянина як спільний ідеал, нормативне мірило, що стає універсальною та загальнолюдською цінністю, характеризують конституційно-правовий статус особи та є мірою можливої її поведінки; інститутом конституційного права; цінністю, стимулом розвитку та метою громадянського суспільства, формою діяльності його основних інститутів, насамперед громадських правозахисних організацій; є визнані суспільством і гарантовані державою.

Суб'єктний склад інституту прав і свобод розрізняє види прав людини і громадянина. Окремо визначаються права громадянина, а саме ті права, які гарантовані тим чи іншим особам в силу приналежності до громадянства тієї чи іншої держави. Тобто обсяг прав громадянина безпосередньо залежить виключно від обсягу прав, наданих національними законодавствами тієї чи іншої держави та наскільки традиції та культура розвитку кожного суспільства, яке становить базис держави, гарантує наявність певного кола прав кожному, хто є громадянином.

2. Особливостями міжнародно-правового регулювання доцільно визначити наступні: а) суб'єктний склад визначається саме щодо прав і свобод людини незалежно від наявності та приналежності до громадянства тієї чи іншої держави; б) обсяг прав можуть бути різним в залежності від громадянства чи підданства); в) є частиною національного законодавства у разі їх ратифікації (приєднання); г) щодо захисту прав можуть бути застосовані як національні, так міжнародно-правові механізми, включаючи судовий захист; г) контроль за обсягом та сферою обмежень прав і свобод у кожній державі, яка є членом того чи іншого міжнародного договору, здійснюється ООН та її органами.

3. Таким чином, можемо визначити загальні принципи, на підставі яких можливо здійснювати обмеження прав у національних законодавствах тих чи

інших держав, зокрема України. Такими вимогами є наступні: а) обмеження мають бути визначені чинним законодавством; б) метою обмеження мають бути забезпечення прав і інтересів інших осіб; в) щодо забезпечення вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту та г) наявність демократичного суспільства. Остання вимога, на нашу думку, закріплена з метою чіткого усвідомлення змісту норм моралі, потреб громадського порядку та загального добробуту виключно відповідно до змісту демократичної, а не тоталітарної держави.

Під обмеженнями прав і свобод осіб згідно міжнародно-правового механізму доцільно розуміти систему, закладену у нормах, які визначені у міжнародних договорах, та визначають баланс між правами і свободами однієї людини і інтересами суспільства і держави загалом. Мають дуальний зміст: з одного боку, обмежують держави від свавілля та узурпації влади, з іншого, від порушення прав і свобод інших людей.

4. Історично обмеження конституційних прав і свобод пройшло значний та тривалий шлях історичного становлення як конституційно-правовий інститут. Такі обмеження залежно від мети використовувалися доволі варіативно: від способу забезпечення реалізації влади та утримання від неї інакодумців до засобу забезпечення конституційних прав задля загального інтересу.

5. Поняття конституційного обмеження прав і свобод в Україні пов'язано в першу чергу, з межами, які встановлені в Конституції України щодо тих чи інших прав і свобод людини і громадянина, їх змісту та підстав запровадження.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

2.1. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах дії норм права в Україні

Перш за все, виходимо з того, що поняття «обмеження» відрізняються від поняття «межі» реалізації прав, де останні визначають фактично умови настання того чи іншого права. У свою чергу, обмеження встановлюють звуження змісту прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України визначає, що загальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина визначаються у ст. 64 виключно відповідно до норм Конституції.

Проте, який саме механізм запроваджується, чи є він реальним обмеженням чи просто визначає межі та можливості реалізації тих чи інших прав і свобод людини і громадянина.

В Розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, який кореспондується нормам Міжнародного білю про права людини «Визначення законності підстав втручання держави у права і свободи», встановлюють допустимий діапазон обмежень свободи людини та зобов'язує встановлювати межі втручання держави у сферу індивідуальних прав людини. Тобто зв'язаність державної влади (стаття 3 Конституції України)

правами людини, визначає їх верховенство над простими нормами права [66, С. 42].

Отже, перейдемо до розгляду безпосередньо встановлених державою обмежень і умов, які мають бути дотримані виходячи із класифікації видів прав, визначеної нами у підрозділі 1.2.

Особисті права і свободи.

Право на життя було обмежено у формі покарання у вигляді смертної кари. Так рішенням КСУ від 29.12.1999 № 11-рп/1999 таке обмеження визнано не конституційним. При цьому КСУ зазначив, що Конституція України не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари як винятку з положення ч. 1 ст. 27 Конституції України про невід'ємне право на життя кожної людини [206].

Так серед групи особистих прав є права, які не можуть бути обмежені (абсолютні права), та ті, які обмежуються державою.

Щодо права на життя держава встановлює також і позитивний обов'язок впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини шляхом забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави [204].

Наступний вид право на свободу та особисту недоторканність. Воно не є абсолютним і може бути обмежене, але тільки на підставах та в порядку, які чітко визначені законом [196].

При цьому, КСУ зазначає, що таке право потребує захисту від свавільного обмеження, для чого вимагається періодичний судовий контроль за обмеженням чи позбавленням свободи та особистої недоторканності, що має здійснюватися у визначені законом часові інтервали. Обмеження конституційного права на свободу та особисту недоторканність має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту прав людини і громадянина та виключно на підставі вмотивованого рішення суду [172].

Такі конституційні положення знайшли своє відображення у нормах Кримінального кодексу України, де у п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено, що до повноважень слідчого судді - судді суду першої інстанції належить здійснення в порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [178].

За даними Аналізу стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2022 році під час досудового розслідування слідчі судді розглянули (без урахування повернутих) на 36,1 % менше клопотань слідчих, прокурорів щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження – 483 тис. [757 тис.], із яких задоволено 417 тис. [636 тис.] клопотань, або 86,3 % [84 %] від кількості розглянутих. У тому числі розглянуто усього 35 тис. [37 тис.] клопотань про застосування запобіжних заходів, із яких задоволено 24 тис. [23 тис.], або 68,7 % [63 %] від кількості розглянутих; клопотань про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії – 89 тис. [171 тис.], із яких задоволено 79 тис. [147 тис.], або 88,7 % [84,8 %][15].

Так, слідчі судді у 2022 р. розглянули (без урахування повернутих) клопотання: про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – 24,4 тис. [25,4 тис.], із них задоволено 14,6 тис. [13,4 тис.], або 59,8 % [52,7 %] від кількості розглянутих; про продовження строків тримання під вартою – 6,9 тис. [6,9 тис.], із них задоволено 6,4 тис. [6,5 тис.], або 93,1 % [94 %]; про застосування особистого зобов'язання – 3,7 тис. [3,7 тис.], із них задоволено 3,5 тис. [3,4 тис.], або 94 % [92 %]; про застосування домашнього арешту – 6,3 тис. [7,2 тис.], із них задоволено 5,5 тис. [6,1 тис.], або 87,9 % [85,3 %]; про застосування застави – 600 [507], із них задоволено 434 [261], або 72,3 % [51,5 %]; про застосування особистої поруки – 31 [15], із них задоволено 26 [11], або 83,9 % [73,3 %] [15].

З огляду на викладене, можна говорити про досить високу ефективність засобів судового контролю, тобто задоволенню підлягала майже половина заявлених клопотань щодо законності конституційного обмеження особистої

свободи та недоторканності за рішеннями суду у вигляді тримання під вартою, при чому клопотання про інші засоби обмеження були задоволені майже у 2 рази більше, проте і загальний обсяг таких клопотань є у 5-6 разів більше ніж інших. Отже, незаконно порушені права осіб щодо надмірного та безпідставного втручання державних органів фактично поновлено.

Під час прийняття рішень національними судами щодо встановлення вищезазначених обмежень та їх законності і обґрунтованості ЄСПЛ констатує наявність порушень та неврахування наступних вимог. Так, у рішенні ЄСПЛ від 17.09.2020 у справі «Грубник проти України» (Заява № 58444/15) суд вказав на необхідність не тільки зазначати підстави затримання чи тримання під вартою, які відповідають обставинам справи, існування інших правових підстав для затримання заявника, при цьому суд не може робити припущення щодо цього, та мають посилатися на будь-яку альтернативну підставу. Також підкреслив, що затримання заявника за відсутності попередньо постановленої ухвали суду було здійснено «не відповідно до процедури, встановленої законом»[182].

Крім того, у рішенні ЄСПЛ від 25.03.2021 по справі «Авраїмов проти України» (заява № 71818/17) суд зазначив, що національні суди не повинні просто цитувати різні відповідні положення законодавства, пов'язані з триманням під вартою,- зокрема, ст. 178 Кримінального процесуального кодексу України та практику Верховного Суду, в яких визначається перелік обставин, що мають враховуватися під час ухвалення рішень про тримання під вартою під час досудового слідства, при цьому не демонструючи, як ці положення законодавства та принципи практики стосуються конкретних фактів та обставин справи заявника [184].

Отже, конституційні обмеження особистої свободи та недоторканності мають наступні ознаки: а) у більшості випадків такі обмеження стосуються затримання та позбавлення волі; б) можуть стосуватись інших форм обмеження: примусової роботи, інших примусових заходів; в) виключно за вмотивованим рішенням суду, яке має містити підстави та визначати

виключні обставини через які є наявна потреба такого обмеження в кожній конкретній справі.

Наступним правом можемо визначити свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України. Отже, формами конституційного обмеження можуть бути наступні: 1. До 2001 року наявність інституту прописки (рішенням КСУ від 14.11.2001 у справі № 15-рп/2001 було визнано, що порядок прописки, за яким вибір особою місця проживання залежить, як правило, від рішення паспортної служби органів внутрішніх справ, обмежує право особи на вільний вибір місця проживання) [211]. 2. Залишення на сьогодні «фактичне полегшення «радянської» прописки, коли органи МВС реєструють фізичну особу за місцем проживання» [220]. Тут потрібно зазначити про наявність неодноразових спроб законодавців врегулювати питання обмеження права вільного пересування (Законопроекти «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 28.08.2002, 18.10.2018) [158] шляхом у тому числі, створення Реєстру мешканців за зразком ЄС, і досі залишили це питання на стадії обговорення.

Таке право може бути обмежене відповідно до закону у наступних випадках: 1. Реєстрація місця проживання за наступних умов, викладених у рішенні КСУ від 22.06.2022 № 5-р(П)/2022 (щодо дискримінації права на житло): а) таке законодавче регулювання (установлення винятків із цієї свободи) не може бути свавільним, а навпаки – воно має бути узгоджене з конституційними цінностями та виправдане з огляду на суспільний інтерес; б) такі права не можуть бути ефективно реалізовані за умови, якщо законодавче регулювання поведінки особи щодо їх здійснення допускає настання несприятливих для особи наслідків, які не можуть бути виправданими з огляду на конституційні цінності [212]/ 2. Наявність рішення суду про тимчасову заборону як запобіжний захід з метою попередження настання суспільної небезпеки у разі скоєння кримінального правопорушення. 3. За наявності у фізичної особи обов'язку виконати зобов'язання, у тому числі, яка є боржником за невиконаним нею судовим рішенням або рішенням інших органів (посадових осіб), якщо така особа ухиляється від їх виконання (ч. 3 ст. 441 ЦПУ

України, п. 19 ст. 18, п. 9 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» (у разі ухилення боржника від виконання зобов'язань, покладених на нього рішенням, за наявності заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за чотири місяці, державний виконавець виносить вмотивовані постанови про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві виїзду за межі України; про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві керування транспортними засобами - до погашення заборгованості зі сплати аліментів у повному обсязі) [43] 4. Обмеження права вільно залишити територію України для осіб, які мають допуск до державної таємниці відповідно до ст. 29 Закону України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 № 3855-ХІІ [50].

Отже, можна визначити наступні ознаки конституційного обмеження вищезазначених прав і свобод: а) питання вільного вибору місця проживання є і досі неврегульованим та фактично наслідує квазі-радянську модель у формі реєстрації, що певним чином обмежує осіб у отримання соціальних благ, реалізації інших прав і свобод у разі обрання іншого місця проживання; б) свобода пересування та право вільно залишати територію України фактично може бути обмежена на підставі рішення суду за умов наявності загрози суспільним інтересам та суспільній безпеці, а також інтересам інших осіб (невиконання зобов'язань, рішень відповідних органів, несплата аліментів); в) законодавче обмеження має відповідати суспільному інтересу.

Наступним правом можна визначити право на повагу до гідності, невтручання в особисте та сімейне життя. Перш за все, зазначимо, що в каталозі прав, за якими звітував у 2021 році Уповноважений ВРУ з прав людини, це є перше право у розділі особистих прав і свобод[242].

Отже, про що йдеться в юридичному розуміння поняття права на гідність. У рішенні КСУ від 22.05.2018 у справі № 5-р/2018 суд зазначив, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом

людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав [171]. Права і свободи людини впливають із людської гідності.

На думку Шишкіна В.І., який досліджував правовий доробок Федерального Конституційного Суду Німеччини (далі - ФКС), прихильність до людської гідності слід розуміти як конституційний принцип, який нагадує про причину існування конституційної держави відповідно до верховенства права (Rechtsstaat) і це постулат оригінального права людини мати права. ФКС періодично розглядав людську гідність як основне право. Крім того, у деяких випадках Суд визначає гідність людини як право особи, а насправді трактує його як об'єктивний принцип [240]. Отже, фактично гідність людини виконує функцію обмеження законодавця у справах, що стосуються захисту абсолютно недоторканної сфери [121].

Таким чином, можна говорити, що з одного боку, право на гідність є невід'ємним правом людини, наданих йому з народженням, а з іншого, це є і мірою можливого обмеження, а саме основний принцип, де реалізація прав іншої людини дозволена в межах не посягання на честь і гідність іншої.

Аналіз правового доробку КС України у рішенні від 16 вересня 2021 року у справі № 6-р(П)/2021 дозволяє зробити наступні висновки щодо суті та меж обмеження права на гідність: а) суб'єктом обмеження може бути виключно особа, яка підозрюється або вчинила кримінальне правопорушення, при цьому застосовується презумпція невинуватості; б) обмеження встановлюються у виключних випадках і держава зобов'язана виконувати позитивний обов'язок щодо їх недопущення та забезпечення охорони та захист людської гідності, який покладено на всіх суб'єктів публічної влади; в) обмеження, встановлені законодавцем під час ухвалення законів, має гарантувати належний захист та реалізацію прав і свобод людини, що є однією з умов забезпечення людської гідності як природної цінності; г) обмеження дії судів, які мають тлумачити юридичні норми так, щоб під час їх застосування це не завдавало шкоди людській гідності; д) державі дозволено посягати на людську гідність, обмежувати її або заперечувати [195].

Тобто, можемо констатувати фактично позитивістські обмеження, які встановлює сама держава для своїх органів, з метою недопущення обмеження права на гідність.

Отже, фактично конституційні обмеження права на гідність можливо розглядати, у тому числі, як форму реалізації права на соціальний захист та позитивний обов'язок держави гарантувати виплати не нижче прожиткового мінімуму та заперечує людську гідність як абсолютну цінність.

Право не недоторканість особистого життя. Так особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування. Таке право є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо [210].

Правовідносини обмеження вказаного права характеризуються наступними ознаками: а) суб'єктами є фізичні особи, у тому числі особи, які перебувають на посадах, пов'язаних із функціями держави або органів місцевого самоврядування, та членів їх сімей; б) об'єктом є інформації про особисте життя, конфіденційна інформація; в) реалізуються у формі збирання, зберігання, використання та поширення такої інформації; г) обмеження (правомірне втручання) допускаються відповідно до наступних підстав: згода особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації стосовно неї, а також, у разі відсутності такої згоди, випадки, визначені законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (рішення КСУ від 19.04.2023 № 4-р(II)/2023); д) таке втручання вважатиметься законним у разі наявності підстави в національному законі, а також за умови, що такий закон відповідатиме принципу верховенства права, закріпленому в ч. 1 ст. 8 Конституції України [174].

Право на недоторканість сімейного життя майже тотожне вищезазначеному праву на особисте життя. Особливістю саме таких правовідносин можна визначити наступні: а) здійснюються у формі, в тому числі, проведення перевірок, моніторингу способу життя, фінансового моніторингу протягом певного часу після звільнення з посад тощо стосовно самих осіб, їх близьких та інших осіб; б) сферою перевірок є правовідносини антикорупційного законодавства); в) позиція певним чином зазнала змін протягом розвитку конституційної доктрини держави в цілому та антиконституційного законодавства зокрема.

Так позиція КСУ у рішенні від 6 жовтня 2010 року у справі № 21-рп/2010 визначала, що не може проводитися спеціальна перевірка, стосовно суб'єктів, зазначених в аб. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 № 1506 [53], передбачена п.п. 2, 3 ч. 2 ст. 9 цього закону, оскільки це суперечить положенням ст. 32, ч. 1 ст. 64 Конституції України.

У подальшому законодавець визначив наступні положення чинного на сьогодні антикорупційного законодавства та зазначив про можливість проведення моніторингу способу життя декларанта. Так ст. 51-4 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII (далі – Закон № 1700-VII) передбачено, що Національне агентство з питань запобігання корупції (далі - НАЗК) здійснює вибірковий моніторинг способу життя суб'єктів декларування з метою встановлення відповідності їх рівня життя наявним у них та членів їх сім'ї майну і одержаним ними доходам згідно з декларацією особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. При цьому зазначено, що порядок здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування визначається НАЗК та зауважено, що він проводиться із додержанням законодавства про захист персональних даних та не повинен передбачати надмірного втручання у право на недоторканність особистого і сімейного життя особи [52].

Отже, якщо вищезазначене чинне законодавство межею обмеження визначає виключно надмірність втручання, то відповідно до європейських стандартів,

встановлених практикою ЄСПЛ, зокрема, у ході здійснення такого моніторингу, втручання у приватне життя декларантів можливе, якщо воно: а) відбувається «згідно з законом»; б) переслідує легітимну мету; в) необхідне у демократичному суспільстві.

Перш за все, критерій, встановлений відповідно до Конституції України та згідно базових європейських принципів, а саме запровадження обмежень відповідно до закону. Ураховуючи згаданий вище п. 3 ст. 51-4 Закону № 1700-VII про визначення засад виключно НАЗК, а не ВРУ, яка є законодавцем. Проте, навіть, підзаконних регуляторних актів НАЗК так і не було зареєстровано Міністром відповідно до процедури набрання актом законної сили (Порядок здійснення вибіркового моніторингу способу життя від 2017 року та Методичні рекомендації щодо порядку здійснення вибіркового моніторингу способу життя від 2021 року) [138]. Проте такі перевірки продовжують проводитись (інформація з офіційного сайту НАЗК про проведення таких перевірок суб'єктів декларування у 2023 р., навіть при тому, що подача річної декларації не є обов'язковою) [132].

Окремо ст. 52-2 Закону № 1700-VII визначається порядок проведення моніторингу життя суддів, проте дослідження цього питання потребує більш поглибленого аналізу і історичних обставин (рішення КСУ від 27.10.2020 про декриміналізацію статті КК України) [214] і інших положень чинного законодавства.

Отже, можна виділити наступні ознаки, на нашу думку, можливого перевищення меж обмеження права на приватність: а) відсутність у Законі № 1700-VII визначення поняття «моніторинг життя», відсутність окреслення їх меж тощо; б) відсутність офіційно зареєстрованого порядку проведення таких заходів тощо.

Питання практики ЄСПЛ щодо конституційних обмежень буде досліджено детально у підрозділі 2.3. Зараз зупинимось на її окремих елементах. Так досліджуючи практику ЄСПЛ у вказаному питанні доцільно звернутись до рішення «Клас та інші проти Німеччини» від 06.09.1978, де суд зазначив, що

існування законів, які дозволяють здійснювати таємне стеження за громадянами, що саме по собі є характерною ознакою поліційної держави, допускається лише, якщо вони абсолютно необхідні для функціонування демократичних інститутів [178].

Суд також дійшов висновку, що у цій справі вимогу втручання «згідно з законом» було виконано, оскільки втручання базувалось на законі, до якого вніс зміни Федеральний конституційний суд. Поряд з цим, Суд зауважив, що законодавчий орган держави має право на власний розсуд визначати умови для функціонування системи таємного стеження, тому Суд не повинен підміняти думку національних органів у цій сфері. Водночас, Суд повинен переконатися, що в системі стеження забезпечуються достатні та ефективні гарантії проти зловживань державою, а саме: характер, масштаб і тривалість заходів, підстави застосування та засоби правового захисту особи, щодо якої вживаються заходи [178].

У рішенні ЄСПЛ «Роман Захаров проти Росії» від (заява № 47143/06) суд зазначив, що національне законодавство повинно мати стандарт «якості» - бути доступним, передбачати наслідки впровадження стеження, гарантувати його проведення лише тоді, коли це «необхідно в демократичному суспільстві», забезпечивши гарантії проти зловживання [179].

У рішенні ЄСПЛ від 04.05.2000 «Ротару проти Румунії» зазначено про дотримання вимоги щодо «якості закону», суд вказав на порушення щодо відсутності у національному законодавстві положень, які б обмежували виконання органами повноважень [180].

Отже, ЄСПЛ звертає увагу на наступні критерії допустимості обмежень, які мають бути визначеними у законі: а) абсолютна необхідність для існування демократичних інститутів; б) забезпечуються достатні та ефективні гарантії проти зловживань державою, а саме: характер, масштаб і тривалість заходів, підстави застосування та засоби правового захисту особи, щодо якої вживаються заходи; в) відсутність у національному законодавстві положень, які б обмежували виконання органами повноважень; г) національне законодавство повинно

забезпечувати гарантії проти зловживання; д) законодавство повинно містити стандарти «якості» - бути доступним, передбачати наслідки впровадження стеження, гарантувати його проведення лише тоді, коли це «необхідно в демократичному суспільстві».

На думку українського представництва «Transparency International» доцільно провести громадські обговорення та прийняти у подальшому відповідно до визначеної процедури Порядок проведення моніторингу, який би відповідав вимогам як українського, так і європейського законодавства [123].

Наступна категорія прав та свобод є свобода світогляду, яка не є абсолютною і може бути обмежена. Правовідносини конституційного обмеження таких свобод мають відповідати наступним вимогам: а) обмежуватись нормами закону; б) обмеження здійснюється для захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нормального функціонування демократичного суспільства, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей; в) визначається рівність релігій, не може бути встановлений різний порядок проведення мирних зібрань залежно від їх організаторів та учасників, мети і місця, форми [192]; г) можуть бути застосовані обмеження щодо доступу у реалізації права в умовах воєнного стану, встановлений обов'язок щодо висвітлення у назві держави-підпорядкування, яка заборонена законом (рішення КСУ від 28.12.2022 у справі № 4-р/2022) [203].

ЄСПЛ у рішенні «Седлецька проти України» від 01.04.2021 (заява № 42634/18) визначає наступні критерії законності свободи слова відповідно до рішення: а) чи існувала законна мета втручання; б) чи було втручання «встановлене законом»; в) чи було втручання «необхідним у демократичному суспільстві», тобто такими, що відповідають вимогам Європейської конвенції з прав і свобод від 04.11.1950; г) дослідження принципу пропорційності втручання.

Так ЄСПЛ зазначає, що суди обов'язково мають надавати висновок чи варто порушувати «свободу слова» у конкретному випадку та визначитись із наслідками, якщо таку свободу не обмежувати. Тобто, якщо публікація в пресі є образливою, зневажливою, містить неправдиві відомості, розповсюдження яких може призвести до негативних наслідків, то обмеження вважається виправданим та «пропорційній законній меті» [124].

Проте, у разі викриття зловживань політиків та можновладців ЄСПЛ дозволяє обирати інші критерії пропорційності та ставити інші межі обмеження свободи слова. Так у рішенні ЄСПЛ від 10.08.2006 у справі «Ляшко проти України» (заява № 21040) свобода журналістських висловлювань також припускає певний ступінь перебільшення чи навіть провокації (в тому числі сарказм). Межі припустимої критики відповідні ширші, коли йдеться про політика, ніж коли йдеться про пересічного громадянина. На відміну від останнього, кожне слово та дія першого неминуче та свідомо стають об'єктом ретельного вивчення з боку журналістів та громадськості і, отже, він повинен виявляти вищий ступінь толерантності [181].

Отже, можемо визначити наступні особливості конституційного обмеження свободи слова в Україні за звичайних умов дії права: а) обмежується відповідно до закону; б) підставами обмеження є інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ч. 2 ст. 34 Конституції України); в) не порушувати права інших осіб (поширення завідомо неправдивої, образливої інформації тощо), виходити із принципу повагу честі і гідності людини; г) має особливості суб'єктного складу, відносно якого поширюється інформація (умови розголошення відомостей щодо публічних осіб є більш широкими (практика ЄСПЛ)).

Право на свободу об'єднання. Конституція України відповідно ч. 2 до ст. 64 не відносить право на свободу утворення політичних партій до переліку тих

свобод, які ніким і в жодний спосіб не можуть бути обмежені. Це свідчить, що Конституція України допускає додаткове унормування законом загальних засад утворення і діяльності політичних партій за умови дотримання загальнодемократичних принципів [198].

Важливою є роль у демократичній державі, яку відіграють громадські об'єднання, як інститути громадянського суспільства, та можуть впливати на публічну політику. Представники громадськості у процесі реалізації своїх передбачених законодавством можливостей брати участь у проведенні чи реалізації публічної політики можуть реально впливати на ухвалення органами державної влади їх рішень. У зв'язку з цим Конституційний Суд України вважає, що держава має право запроваджувати у таких випадках відповідний контроль за діяльністю об'єднань громадян та їх представників з метою запобігання виникненню в їх діяльності корупційних ризиків, недопущення неправомірного набуття матеріальних або нематеріальних благ, вчинення інших зловживань при реалізації наданих їм прав щодо участі в публічному управлінні [193].

Крім того, ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III [58] встановлює вимоги щодо обмеження утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на вчинення наступних дій: а) ліквідацію незалежності України; б) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; в) порушення суверенітету і територіальної цілісності держави; г) підрив її безпеки; д) незаконне захоплення державної влади; е) пропаганду війни, насильства; є) на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; ж) посягання на права і свободи людини; з) посягання на здоров'я населення; д) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки, а також заборони, прийняті після початку збройної агресії (такі обмеження більш детально будуть розглянуті у підрозділі 2.2.).

Отже, можна констатувати, що під час встановлення конституційних обмежень щодо реалізації право на свободу об'єднань, існує дуальність таких

дій. Так, з одного боку, враховуючи вплив громадських об'єднань, як інститутів громадянського суспільства, у тому числі, на формування, вироблення, реалізацію публічної політики, держава встановлює обмеження та контроль за їх діяльністю у сфері наявності наступних викликів: а) корупційних ризиків; б) недопущення неправомірного набуття матеріальних або нематеріальних благ; в) вчинення інших зловживань при реалізації наданих їм прав щодо участі в публічному управлінні. З іншого боку, визначає обмеження щодо змісту їх статутної діяльності та тих ідей, заради яких вони створюються, з метою забезпечення національної безпеки, прав і свобод інших осіб тощо.

Право на участь в управлінні державними справами та право обирати та бути обраним. На нашу думку, можливо розглянути разом та виділити основні ознаки та особливості обмеження саме таких політичних прав.

Отже, на конституційному та законодавчому рівнях можуть встановлюватися певні обмеження, умови реалізації права громадян на свободу політичної діяльності. Така діяльність громадян провадиться шляхом їх участі у політичному житті суспільства, зокрема через право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним. Позбавлення громадянина України права брати участь в управлінні державними справами шляхом участі у роботі окружної або дільничної виборчої комісії у зв'язку з його проживанням за межами відповідного округу або міста в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану є порушенням ч. 4 ст. 15, ч. 1 ст. 38 Конституції України [200].

Отже, одним із таких обмежень щодо роботи у виборчій комісії визначалось наявність умови проживання виключно в межах такого виборчого округу, що визнано неконституційною.

Крім того, доцільно зазначити, що право громадян на участь в управлінні державними справами здійснюється насамперед через вибори: обрані представники народу здійснюють таке право безпосередньо, а всі громадяни –

через обраних ними представників. Обмеження такого права має відповідати виключно визначеній КС України формулі: є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним); переслідувати легітимну мету, бути пропорційними та обґрунтованими. При цьому, будь-яке втручання в права людини навіть за наявності легітимної мети, всупереч вимозі домірності, неодмінно спричинятиме скасування або обмеження прав і свобод людини [205].

У 2019 році було запропоновано проект Закону України «Про внесення змін до ст. 81 Конституції України, (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України)», де передбачалось, зокрема, умови припинення повноважень народного депутата України з наступних підстав: встановлення судом факту неособистого голосування народним депутатом України у Верховній Раді України; не входження народного депутата України, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї політичної партії або виходу народного депутата України зі складу такої фракції; відсутності його без поважних причин на третині пленарних засідань Верховної Ради України та/або засідань комітету Верховної Ради України, членом якого він є, протягом однієї чергової сесії тощо [155].

КС України у рішенні від 24.12.2019 у справі № 9-в/2019 вказав, що у разі ухвалення запропонованої вищевказаним Законопроектом зміни громадяни України втратять свої права, які їм прямо або опосередковано гарантовано ст.ст. 38 та 81 Конституції України. Отже, запропонована зміна передбачає скасування прав громадянина України та є такою, що не відповідає ч. 1 ст. 157 Конституції України [194].

Отже, можна констатувати, що право бути обраним, а особливо право на участь у державному управлінні, є надзвичайно важливим і становить конституційну засаду формування і функціонування державної системи в цілому. Виходячи з означеного, обмежувати такі права можливо виключно у разі відповідності всім можливим критеріям, визначеним КС України, міжнародним законодавством, практикою ЄСПЛ щодо обмеження таких прав.

Потрібно зазначити, що серед конституційних обмежень певних прав є такі, які встановлюються з метою найбільш повної реалізації вказаного права та можливості створення негативних наслідків для прав інших осіб. Такі обмеження в законодавстві називаються вимогами, цензами. Можемо відносити їх до поняття «конституційні обмеження» у широкому значенні.

Отже, об'єктом правовідносин є досить різні категорії та групи прав, обсяг обмежень щодо яких залежить від різних обставин, проте повинен бути чітко визначений чинним законодавством за наявності виключних потреб з урахуванням вимог дотримання балансу інтересів суспільства і держави та окремого громадянина чи певної категорії осіб.

Таким чином, констатуємо наявність окремих конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина, наявних у чинному законодавстві України. Нами було проаналізовано окремі права і свободи, проте це не є виключенням і цей перелік є більш розширеним.

У підрозділі 1.4. нами було визначено класифікацію органів. Отже суб'єктом правовідносин щодо конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина можна визначити наступні.

Суб'єктний склад правовідносин щодо конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні доцільно поділити на види, зазначені у п.р. 1.4. Такими органами в умовах дії права є 1) Органи, які встановлюють та контролюють порядок обмеження: Верховна Рада України (далі - ВРУ) та судові органи (за наявності законних підстав)); Конституційний суд України. 2. Органи, які здійснюють захист прав і свобод: судова система України; правоохоронні органи. 3. Суб'єкти, які здійснюють контроль за додержанням прав і свобод: Уповноважений ВРУ з прав людини, Уповноважені з прав людини при Президенті України, Торговій палаті тощо. 4. Органи, які здійснюють специфічні повноваження в умовах воєнного та надзвичайного стану: цивільно-військові адміністрації, військові адміністрації, інші органи, наділені специфічними повноваженнями. 5. Суб'єкти, створені для захисту прав і свобод: громадські організації. 6. Громадяни та люди з різним правовим статусом (особи без

громадянства, зі статусом біженця тощо) особисто. Більш детально про діяльність органів буде йтися у підрозділах 2.2. та 2.3.

2.2. Особливості обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах відступу від права

Згідно ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права держави-учасниці можуть обмежувати права і свободи людини і громадянина та відступати від своїх зобов'язаних за наступних умов: а) настання надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою; б) тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища; в) при умові, що такі заходи не є несумісними з іншими зобов'язаннями держав за міжнародним правом; г) не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [118].

Системний аналіз статей Конституції України такими умовами визначає надзвичайній і воєнний стани.

Так, в умовах воєнного та надзвичайного стану дозволено застосовувати наступні заходи: а) примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості (аб. 5 ст. 41); б) використання примусової праці забороняється, проте не вважається такою відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан (аб. 2 ст. 43); в) можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 64); в) Парламент продовжує свою роботу у разі закінчення повноважень у період воєнного стану (аб. 3 ст. 83, г) Конституція України не може бути змінена (аб. 2 ст. 183).

Більш детально порядок дії обмежень під час воєнного та надзвичайного стану регулюється відповідно до Закону України «Про надзвичайний стан» від

16.03.2000 № 1550-III (далі – Закону «Про надзвичайний стан») та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 15.05.2015 № 389-VIII.

Виділяємо особливості запровадження обмежень в умовах відступу від права щодо надзвичайного та воєнного станів, а також обмеження прав в умовах пандемії COVID-19 як стану, прирівняного до надзвичайного.

Стан Пандемії COVID-19

Підставами введення надзвичайного стану відповідно до ст. 4 Закону «Про надзвичайний стан» є наступні: а) надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення; б) масові терористичні акти, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення; в) міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; г) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи; д) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; е) масовий перехід державного кордону з території суміжних держав; е) необхідність відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади [64].

Доцільно зазначити, що аналізуючи підстави запровадження надзвичайного стану згадуються події і Помаранчевої революції і пандемії, проте історично такий стан вводився в Україні лише за день до початку воєнної агресії рф, а саме 23.02.2022 з 00 год. 00 хв. 24.02 Указом Президента України від 23.02.2022 № 63/22 «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України» в умовах визнання рф 21.02.2022 незалежності самопроголошених "ЛНР" і "ДНР" та прийнято рішення щодо введення на тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей підрозділів збройних сил Російської Федерації і фактично

проіснував до 05 год. 30 хв., коли був введений воєнний стан. Отже фактично практики застосування такого режиму в Україні немає, проте доцільно проаналізувати період обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах пандемії 2020-2021 років, що фактично підпадає під зміст таких обмежень.

На нашу думку, обмеження прав і свобод, запроваджених державою в умовах пандемії COVID-19 за змістом можливо віднести до конституційних та до таких, які вводяться в умовах надзвичайного стану. При цьому заяви ВРУ про відступу від прав під час пандемії України фактично не робила, проте права і свободи обмежувались.

Вищевказаним законом вносились зміни до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 04.06.2000 № 1645-III щодо умов карантину та пандемії, де встановлювались всі заходи обмеження. Проте констатуємо, що відповідно до міжнародних норм та норм чинного законодавства в умовах фактичного відступу від прав обмеження визначаються виключно законами.

Можемо констатувати, що в Україні на нормативному рівні, починаючи з 2020 р., було ухвалено близько 15 підзаконних актів. Вони визначають різні заходи щодо обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина. До таких актів належать: Постанова КМУ «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19 від 11.03.2020 № 211 [144], Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 13.03.2020 [235], «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки в умовах спалаху гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 13.03.2020 [231].

Зокрема, в Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 13 березня 2020 року зазначається про те, що низка заходів спрямована на зменшення пунктів пропуску через державний кордон України з метою забезпечення регулярного пасажирського сполучення (2 тижні). Йдеться також про припинення в'їзду іноземців та осіб без громадянства на територію України [235].

Також були встановлені наступні заборони та обмеження стосовно відвідування здобувачами закладів освіти в Україні; проведення масових заходів за участі понад 200 осіб. Ці обмеження не стосуються заходів, що є необхідними для роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування (відповідно до Постанови КМУ “Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19” № 211 від 11.03.2020) [144].

З 29.03.2020 р. Постановою КМУ “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 р. № 211” № 241 від 29.03.2020 запроваджується поняття самоізоляції. Самоізоляція має місце у наступних випадках: наявність хвороби або контакту з хворим на гостру респіраторну хворобу COVID-19; відвідування країни/регіону, де поширений вірус в громадах. Винятки стосуються водіїв та обслуговуючого персоналу вантажних транспортних засобів, членів екіпажів повітряних і морських суден. Такі особи мають знаходитися протягом 14 днів після перетину державного кордону у спеціалізованих закладах обов’язкової обсервації [143].

Надалі, через місяць у квітні 2020 р. були запроваджені додатково до попередніх обмежень заборони на: самовільне залишення місця обсервації (ізоляції), відвідування парків, скверів, дитячих майданчиків тощо; переміщення групою осіб числом не більше двох; проведення всіх масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних та інших) заходів; відвідування установ і закладів, в яких тимчасово або постійно проживають/перебувають діти, громадяни похилого віку тощо; перебування на вулицях без документів; перебування у громадських місцях без вдягнутих засобів індивідуального захисту; здійснення відключення та обмеження нижче технологічного мінімуму споживання електричної енергії.

Тобто, так само, як і у випадку запровадження у березні на території України низки обмежувальних заходів щодо прав людини, більш уточнені квітневі заходи також регулювалися виключно на підставі низки підзаконних актів.

На особливу увагу заслуговує Рішення КСУ від 28.08.2020 №10-р/2020 щодо обмеження конституційних прав і свобод під час карантину, зумовленого

пандемією COVID-19, згідно з підзаконними актами Кабінету Міністрів України, у справі №1-14/2020 (230/20), де у п. 4 зазначалось, що обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом - актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить Конституції України. При цьому, обмеження відповідних виплат є допустимим за умов воєнного або надзвичайного стану. Однак такого роду обмеження має запроваджуватися пропорційно, із встановленням чітких часових строків та в жорсткій відповідності до Конституції та законів України [215].

З цього можна зазначити, що обсяг прав і свобод людини і громадянина, а також їх гарантії їх обмеження визначаються виключно законами України як це передбачено у п.1 ст. 92 Конституції України. Те ж саме стосується обсягу цих обмежень, а в Україні лише Верховна Рада України, яка приймає закони згідно з п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України є єдиним органом законодавчої влади в державі [270].

На нашу думку, передача з боку Верховної Ради своїх повноважень, які стосуються ухвалення актів у сфері обмеження прав людини, не була здійснена, і тому, рішення органу виконавчої влади з цього питання не відповідало Конституції України.

Хочемо підкреслити, що надзвичайного стану в Україні, як це передбачено ст. 64 КУ, не було ухвалено. У той же час на всій території України були запроваджені карантинні обмеження, що фактично є відступом від права і обмеженням прав і свобод людини і громадянина.

Отже, доцільно проаналізувати правовідносини щодо обмеження прав і свобод в період пандемії COVID-19. Об'єктом встановлення обмежень є права і свободи людини і громадянина. Так в березні-квітні 2020 р. відбулося суттєве обмеження низки прав і свобод людини і громадянина. До них слід віднести наступні: 1) свобода пересування, вільного вибору місця проживання та права вільно залишати територію України" (ст. 33 Конституції України); 2) право на

відправлення ритуальних обрядів, релігійних культів (ст. 35 Конституції України); 3) право на мирні мітинги, демонстрації та збори (ст. 39 Конституції України); 4) право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України); 5) право на працю (ст. 43 Конституції України); 6) право на страйк (ст. 44 Конституції України); 7) право на освіту (ст. 53 Конституції України).

Право громадян України на охорону здоров'я та медичне страхування набуло важливого значення у цій ситуації. Це передбачено Основним Законом нашої держави (ст. 49) [270].

Метою встановлення обмежень можна визначити умови попередження розповсюдження захворювання та збереження життя і здоров'я населення.

Обмеження введені без проголошення надзвичайного стану, що суперечить як Конституції України, так і Пакту про громадянські та політичні права, який є частиною законодавства України та визначає вимоги до відступу від прав державами-учасницями, зокрема, період проголошення у визначеному законом порядку надзвичайного або воєнного стану.

Суб'єктом обмеження прав і свобод відповідно до Конституції України та вищевказаного Пакту є виключно законодавчий орган, який приймає закони, а не органи виконавчої влади із їх підзаконними нормативно-правовими актами. Отже, умови встановлення обмежень на підставі підзаконних актів також є порушенням. Така часткова передача повноважень мала би законне місце, проте такий відступ від прав мав би бути виключно в умовах проголошення надзвичайного стану, рішення щодо запровадження якого не приймалось.

Змістом правовідносин є встановлення обмежень щодо вільного переміщення, трудових відносин, реалізації інших прав і свобод.

У цьому зв'язку суддя КСУ Лемак В. висловив власну думку стосовно запровадження обмежувальних заходів прав людини під час пандемії COVID-19 [128] та зазначив, що оцінюючи баланс між цінностями і правами людини у випадку загрози для життя і здоров'я людини обмеження особистої свободи стосовно пересування переважають всі інші обмеження. Сучасні наукові знання свідчать про те, що відмова від таких обмежень суттєво підвищує ризик захворюти

на вірус, спричинений COVID-19, що в свою чергу, може призвести на збільшення кількості захворювання серед інших людей разом із неспроможністю медичних закладів забезпечити належне лікування [128]. Проте, умови розмивання відповідальності та прийняття рішень на рівні підзаконних актів є неприпустимою.

Однак вищезазначена нами низка рішень Кабінету Міністрів, що встановлюють обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, належать до підзаконних актів. Це може тільки означати, що запроваджені під час пандемії Covid-19 карантинні заходи суперечать ряду принципів. До них належать – принцип захисту прав людини, принцип законності, принцип верховенства права. Такі заходи також суперечать положенням Конституції України. Тобто, були запроваджені у неправомірний спосіб обмеження щодо свободи пересування осіб, свободи проведення масових заходів свободи мирного зібрання.

Отже, правовідносини характеризуються наявністю досить розширеного об'єктного складу прав і свобод, встановлені органами виконавчої влади у підзаконних актах без проголошення надзвичайного стану та можливості законного відступу від прав, які брала на себе держава щодо реалізації прав і свобод людини і громадянина, що фактично протирічать вимогам Конституції України та Пакту про громадянські та політичні права.

Так, застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина можливо лише у виключних випадках, у спосіб та за допомогою засобів, передбачених чинним законодавством. Такі виключення містяться у статті 64 Конституції України, яка встановлює окремі випадки обмеження прав і свобод людини, зокрема це впровадження воєнного або надзвичайного стану.

Відступ від прав в умовах окупації територій 2015-2022 та воєнний стан

Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливе лише у виняткових випадках, передбачених міжнародним і національним законодавством. Зараз такими підставами виступає введення воєнного стану на всій території України, що не протирічить діючим нормам права [30].

Доцільно зазначити, що стан військової агресії триває в Україні з 2014 року і тому відповідні обмеження прав і свобод в умовах бойових дій існували на окремих територіях протягом майже 10 років.

Так Постановою ВРУ «Про Заяву ВРУ «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21.05.2015 № 462-VIII у зв'язку з анексією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією невід'ємної частини території України - Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, здійсненої внаслідок збройної агресії проти України, повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація. Україна інформує, що органи державної влади вимушені приймати рішення, які становлять певний відступ від міжнародних зобов'язань України у сфері прав і свобод людини і громадянина [67].

Так, відповідно до Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 № 2268-VIII [57], визначались всі підстави запроваджувати конституційні обмеження прав і свобод на визначених територіях. Доцільно підкреслити, що режим воєнного стану на той час так і не був запроваджений і втратив силу 24.02.2022.

Об'єктний склад правовідносин щодо обмеження прав і свобод певним чином регулювався Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території» від 15.04.2014 № 1207-VII, де визначаються питання обмеження режиму в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї з метою заподіяння шкоди інтересам держави, інші обмеження та гарантії щодо забезпечення безпеки громадян та території України.

Суб'єктний склад органів, яким надано право обмежувати права і свободи людини і громадянина визначений військово-цивільними адміністраціями відповідно до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» від

03.02.2015 № 141-VIII [45]. Так відповідно до ст. 5 вищевказаного Закону до їх повноважень у цій сфері віднесені встановлення обмежень перебування на вулиці у певний період доби, перевірка документів, обмеження та зупинення руху транспорту тощо.

Отже, можемо говорити, що режим відступу від зобов'язань щодо можливості запровадження обмеження прав і свобод людини і громадянина на окремих територіях України існував з 2015 року та передбачав низку заходів щодо особистих, громадянських прав і свобод.

Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 [232] в Україні було введено воєнний стан, який на теперішній час був продовжений до листопада 2023 року згідно з Указом Президента України № 450/2023 від 26.07.2023 р. [234].

Відповідно до ч. 3 Указу № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України.

Поняття «воєнний стан» міститься у ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії, а також в інших, передбачених законом випадках, та полягає у наданні відповідним органам повноважень, необхідних для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки [59].

У юридичній літературі використовується поняття «конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина», підкреслюючи при цьому важливість Конституції України, як Основного закону, який регулює підстави та порядок обмеження прав і свобод людини і громадянина. Так як одним із випадків застосування механізму обмеження прав і свобод людини і громадянина є впровадження воєнного стану, то можна відокремити такий термін як «конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні».

У свою чергу, конституційне обмеження прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні можна визначити, як передбачений Конституцією та законами України особливий правовий режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина на час введення в дію воєнного стану, яке здійснюється спеціально уповноваженими на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки [12].

З метою більш детального вивчення особливостей правового регулювання зазначених обмежень доцільно проаналізувати правовідносини у цій сфері.

Так, об'єктом обмеження є наступні права і свободи: недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно

погоджується (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44).

Підставою встановлення обмежень є норми чинного законодавства.

Суб'єктом правовідносин за нормами чинного законодавства є законодавчий орган, який приймає закон. Проте ураховуючи можливість відступу від прав в період оголошення воєнного стану, парламент має можливість передати частину повноважень органам виконавчої влади, місцевим органам влади та з метою більш швидкого та ефективного прийняття рішень в умовах, які склалися.

Говорячи про діяльність Верховної Ради України (далі - ВРУ) в умовах воєнного стану, доцільно зауважити про виключний характер умов та фактичне об'єднання всіх політичних сил навколо необхідності активізації діяльності всіх органів держави, і в першу чергу, представницьких.

Так за інформацією Голови ВРУ Р. Стефанчука, із 24 лютого по 17 серпня 2022 року Парламент збирався 24 рази, народні депутати розглянули 431 питання порядку денного й ухвалили 234 закони у цілому. Водночас він зауважив, що за той самий період 2021 року ВРУ збиралася 37 разів, під час засідань розглянули 404 питання порядку денного й ухвалили 138 законів у цілому [19].

Проаналізувавши норми чинного законодавства та внесені до нього зміни, можна виділити наступні новації законодавства у різних сферах діяльності ВРУ:

- а) розподіл повноважень парламенту щодо визначення особливостей діяльності військових адміністрацій, обрання та звільнення посадових осіб;
- б) обмеження повноважень у фінансовій сфері;
- в) реалізація права на інформацію щодо розміщення на офіційному веб-сайті законопроектів, прийнятих законів України;
- г) форматування роботи фракцій;
- д) спроби переведення сесій та порядку голосування до он-лайн формату;
- д) організації діяльності Ради та обліку робочого часу народних депутатів України [110].

Суб'єктний склад правовідносин обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану має більш розширений перелік органів.

Так відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII визначено, що військово командування разом із

військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, заходи правового режиму воєнного стану:) встановлювати (посилювати) охорону об'єктів критичної інфраструктури; 2) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер; 3) використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони; 4) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави; 5) запроваджувати комендантську годину; 6) особливий режим в'їзду та виїзду; 7) порушувати питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України та інші заходи [59].

При цьому також зазначено, що у місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (у разі їх утворення).

Крім того, повноваження наступних державних органів не можуть бути обмежені: Президента України (п. 4 ст. 11); Верховної Ради України (ч. 3 ст. 12); судів, органів та установ системи правосуддя (ч. 2 ст. 12). При цьому доцільно зазначити розширення повноважень Президента та його роль у запровадженні воєнного стану, який ВРУ затверджує.

Умови введення в Україні воєнного стану зумовлюють здійснення міжнародного контролю за межами, доцільністю та змістом обмежень прав і свобод людини і громадянина відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт). Так відповідно до ст. 24

вищевказаного Закону здійснює інформування Генерального секретаря ООН та іноземних держав у разі введення воєнного стану та негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому Пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення, а також дату припинення дії відповідних відхилень від зобов'язань [59].

Крім того, Міністерство іноземних справ України здійснює інформування Генерального секретаря Ради Європи за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Отже, суб'єктний склад було розширено військовими адміністраціями відповідно до ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 та правовий режим передбачає надання права надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень щодо відвернення небезпеки, відвернення агресії тощо.

У свою чергу, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.03.2022 № 2259-IX розширено повноваження військових адміністрацій та уточнено повноваження місцевих органів самоврядування [46].

Військові адміністрації створені відповідно до Указу Президента України «Про створення військових адміністрацій» №68/2022 від 24.02.2022 [236].

Метою встановлення таких обмежень є необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [59].

Отже, можемо констатувати, що в умовах відступу від права з 2014 року на окремих територіях та повномасштабного введення воєнного стану на всій

території України суб'єктний склад органів, які встановлюють обмеження прав і свобод людини і громадянина був розширений. Створені нові органи: військово-цивільні адміністрації, воєнні адміністрації. Розширено повноваження інших державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з метою швидкого реагування та вжиття заходів щодо відвернення небезпеки, забезпечення життєдіяльності громадян в умовах воєнної агресії та небезпеки життю і здоров'ю населення.

Змістом правовідносин є обмеження, запроваджені відповідно до норм чинного законодавства.

Вважаємо за доцільне проаналізувати окремі положення щодо обмеження соціально-економічних прав у сфері трудових правовідносин, прямої заборони на обмеження яких не встановлені Конституцією України, зокрема право працівників на працю, право на страйк та право на відпочинок. Саме на прикладі обмеження цих прав в сучасних умовах можна дослідити механізм конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні. Для нормативно-правового врегулювання цього питання потрібне було законодавче підґрунтя, яким став Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX (далі Закон № 2136-IX) [151]. Цей нормативно-правовий акт визначає особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами (далі – працівники), у період дії воєнного стану [151]. Водночас у вищевказаному Законі законодавець закріпив умову про те, що у період дії воєнного стану не застосовуються норми законодавства про працю, законів України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», інших законодавчих актів, що регулюють діяльність державних

службовців, посадових осіб місцевого самоврядування у частині відносин, врегульованих вищезазначеним Законом [151].

Таким чином, з моменту вступу Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» можна казати про існування загального трудового законодавства (норми Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, враховуючи період з 24.02.2022 до 23.03.2022) та спеціального (з 24.03.2022 під час дії воєнного стану та вступу в силу вказаного Закону). Саме норми спеціального законодавства обмежують права і свободи людини та громадянина від час введення воєнного стану. Але при цьому, норми загального законодавства про працю, які не суперечать положенням спеціального законодавства, можуть застосовуватися у трудових відносинах протягом дії воєнного стану [28].

Потрібно наголосити про закріплення на рівні ч. 3 ст. 20 Закону України «Про воєнний стан» соціальних гарантій у разі обмеження трудових прав людини і громадянина в умовах воєнного стану. Так у процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада) [28].

Отже, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні набуває наступних ознак: по-перше, є домірними (пропорційними) стану військової агресії Російської Федерації обсягу втрат та пошкоджень та є суспільно необхідними виходячи з концентрації максимальних ресурсів держави як матеріальних, так і людських задля перемоги та відбудови держави; б) відповідає вимогам верховенства права, у тому числі, вимогам Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 19.10.1973; в) є потрібними відповідно до гостроти ситуації, яка склалась у державі, у тому числі, з метою гарантування безпеки громадян, створення для них певним чином

безпечних умов існування, наприклад: обмеження їх пересування, свобода думки слова; таємниця листування, право на мирні збори, страйк, тощо; г) є доцільними та пропорційними у демократичному суспільстві; д) метою введення таких обмежень є охорона основоположних цінностей у суспільстві, зокрема, життя, здоров'я громадян України, національна безпека, громадський порядок. Проте можна говорити, що окремі права хоч і не підпадають під регулювання накладення обмежень та обов'язок міжнародного інформування, фактично є обмеженими. Це такі права як право на відпочинок, право на соціальний захист. Виходячи з цього доцільно внести зміни до п. 3 указу Президента України № 64/2022 та додати ст.ст. 45 та 46 Конституції України до переліку конституційних прав і обов'язків, які є обмеженими та потребують особливого контролю з боку як національних, так і міжнародних органів [112, С. 243].

Таким чином, зазначаємо, що особливостями обмеження прав і свобод людини і громадянина є наступні: а) тимчасовість встановлення таких обмежень періодом існування спеціального правового режиму в державі; б) розширений склад суб'єктів, які мають право встановлювати такі обмеження (ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Правовідносини обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану характеризуються наявністю об'єктного складу прав і свобод, які можуть обмежуватись на зазначений термін та їх перелік чітко визначений чинним законодавством, а також права і свободи, які фактично обмежуються, проте не визначені в Указі Президента та права і свободи, які заборонені до обмеження відповідно до норм Конституції України та Пакту про громадянські та політичні права. Суб'єктний склад поряд із Верховною Радою України та Президентом України є досить розширений виходячи із необхідності швидкого реагування на виклики, які постають в умовах воєнного стану. Створено спеціальні органи військові адміністрації та розширено повноваження органів виконавчої влади шляхом їх передачі від парламенту України. Зміст правовідносин визначається у встановленні обмежень у різних сферах життєдіяльності та є домірним загрозам та небезпекам, які виникають. Наявною є

система міжнародного інформування відповідно до вимог Пакту про громадянські та політичні права про зміст на терміни обмеження прав і свобод людини і громадянина, яка здійснюється Міністерством закордонних справ України шляхом направлення інформації до Генерального секретаря ООН та проханням передати такі дані всім державам-учасницям із зазначенням строку дії таких конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина.

2.3. Механізм захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень їх прав і свобод. Практика ЄСПЛ

Встановлюючи конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина, як зазначено у попередніх підрозділах, держава закріплює їх у законах відповідно до вимог міжнародно-правових договорів, або звужує зміст прав і свобод шляхом створення законодавчих норм, які можуть тлумачитись державними органами по-різному.

Конституцією України відповідно до ст. 55 визначений фактично механізм захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, який включає в себе наступні форми: а) права і свободи захищаються судом; б) гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; в) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; г) право звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом; д) після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; е) право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами [92].

У сфері захисту прав людини і громадянина в Україні діє багато таких організацій. Так Українська Гельсінська спілка України, яка за підтримки

міжнародних організацій здійснює на сьогодні потужний захист у різних сферах прав людини і громадянина [135] та багато інших організацій зазначити про діяльність яких не можливо в межах дисертаційного дослідження.

Отже, говоримо про те, що, перш за все, система захисту прав і свобод, у тому числі, у разі запровадження їх конституційних обмежень, першим кроком передбачає звернення до органів судової системи України відповідно до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. Згідно зі ст. 7 вищевказаного Закону кожному гарантується право на справедливий суд, що полягає у захисті його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [61].

Крім того, передбачено право на оскарження дій і бездіяльності, рішень державних органів та звернення зі скаргою до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (далі - Уповноважений ВРУ), діяльність якого регламентується однойменним Законом України від 23.12.1997 № 776/97-ВР [62].

Повноваженнями Уповноваженого ВРУ щодо захисту прав і свобод людини і громадянина від конституційних обмежень, згідно зі ст. 13 вказаного Закону, на нашу думку, можна визнати наступні: а) звертатися до Конституційного Суду України (далі - КСУ) з поданням: про відповідність Конституції України, законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України (п. 3 ст. 13); б) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина (п. 3-1); в) звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи (п. 10 ст. 13); г) брати участь у судовому розгляді справ провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) (п. 10 ст. 13); д) вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на

будь-якій стадії їх судового розгляду; е) ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень; є) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів [62].

До КСУ у 2019 р. надійшли конституційні подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року № 2464-VI [80] та щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 90, пп. 1 п. 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, ч. 7 ст. 21 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III [81], які за інформацією офіційного сайту Конституційного Суду України станом на серпень 2023 року знаходяться на розгляді [131].

Законом України «Про Конституційний суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII згідно п. 9 ст. 7, ст. 55 до повноважень КСУ віднесено вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. До суб'єктного складу, відповідно до ст. 56 вищевказаного Закону, належить особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [55].

Проте доцільно зазначити їх досить низьку ефективність. Так, відповідно до інформації на офіційному веб-сайті КСУ з проаналізованих нами конституційних скарги, поданих з початку 2023 р. (майже 200 скарг) більша половина не відповідала формі і змісту скаргу, по інших або було прийнято рішення про відмову, або вони ще були розглянуті. Окремі скарги щодо пенсійної реформи,

реформи органів прокуратури, були об'єднані в одне провадження та передані на слухання [88].

Окремо Конституцією України визначається право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Умовою звернення є, перш за все, вимога використання всіх національних засобів юридичного захисту.

Такою системою можна визначити наступні: на регіональному рівні – Рада Європи та її Венеційська комісія, судовий орган - Європейський суд з прав людини; на міжнародному рівні – Комітет ООН з прав людини, судовий орган – Міжнародний суд ООН. Обмежений обсяг роботи не дозволяє розглядати детально умови звернення та ефективність такого розгляду вищевказаними органами. Через виключність практики ЄСПЛ нижче буде більш детально розглянуто їх окремі рішення.

України є членом Ради Європи з 1995 року і фактично є моніторинговим органом щодо, у тому числі, зменшення ризику або уникнення запровадження конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. У свою чергу, Європейська комісія за демократію через право – Венеційська комісія – є дорадчим органом з конституційних питань, який відіграє провідну роль у прийнятті конституцій, які відповідають стандартам європейської конституційної спадщини (по тексту дослідження використовуються рекомендації щодо незаконності запровадження конституційності обмежень прав у тих чи інших сферах) [152].

Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Європейська конвенція), яка, як було зазначено вище, так само є актом, який Україна ратифікувала у 1997 році і отже на сьогодні він є частиною законодавства України.

Потрібно звернути увагу, що для дотримання та реалізації прав і свобод державах-учасниках Конвенції, на виконання положень Європейської Конвенції та формування механізму захисту прав і свобод людини і громадянина, було

створено Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ). Норми ЄКПЛ є основоположними джерелами права для ЄСПЛ. Такий орган є останньою ланкою захисту порушених прав та їх поновлення для громадян держав-учасниць Конвенції з метою наявності можливості судового захисту від свавілля держав та їх органів.

Рішення ЄСПЛ є джерелом права для всіх судових органів України і відповідне положень внесено до всіх процесуальних кодексів України. Крім того, вони є обов'язковими до виконання згідно з нормами Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.11.2006 № 3477-IV [44]. Отже значення Конвенції та рішень ЄСПЛ щодо дотримання державами її норм є вкрай важливими.

Виходячи з такої формули, закладеної в норми чинного законодавства України, значення рішень ЄСПЛ для судової практики, вирішення конкретних справ щодо захисту прав і свобод людини і громадянина у разі їх незаконного або свавільного обмеження державою, набувають вагомого значення.

Рішення ЄСПЛ застосовуються не тільки для вирішення тих справ, які були подані до нього, але, у більш загальному плані, для роз'яснення, захисту та розвитку норм, встановлених Конвенцією, таким чином сприяючи дотриманню державами зобов'язань, взятих ними як Договірними сторонами.

Тут також потрібно підкреслити, що значення рішень ЄСПЛ, тих, що прийняти проти держави України та зі змістом, що констатує перевищення меж обмеження або свавільного порушення тих норм, що були прийняті державою чи визнання цих норм такими, що не відповідають нормам Європейської конвенції, стають підставами для внесення змін чинного законодавства.

Можна констатувати, що станом на кінець 2021 року (до початку повномасштабної воєнної агресії проти України) ЄСПЛ загалом виніс 1 680 рішень у справах проти України, із яких 630 досі не були виконані.

Так, Комітет міністрів Ради Європи у 2022 році отримав від ЄСПЛ 145 рішень для нагляду за їх виконанням, тоді як у 2021 - 196 рішень. Станом на 31.12.2022 загалом було 716 рішень щодо України, які очікували виконання. Порівняно з

попередніми роками, їхня загальна кількість зростає: у 2020 році очікували виконання 567 рішень, у 2021 році - вже 638. Отже можемо констатувати зниження можливості держави виконати рішення, постановлені в інтересах громадян України із запровадженням механізму поновлення порушених прав. При цьому, порушення, виявлені ЄСПЛ у 2022 році, стосувалися здебільшого неспроможності національних судів розглянути твердження позивачів про підбурювання з боку поліції, а також питань, пов'язаних з виборами [230].

Таким чином, завдання системи, створеної Конвенцією, полягає у визначенні питань публічної політики в загальних інтересах, тим самим підвищуючи стандарти захисту прав людини та поширюючи судову практику з прав людини на всю спільноту держав Конвенції.

З метою виокремлення підстав щодо визнання ЄСПЛ конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина доцільно дослідити практику суду відповідно до видів прав і свобод. Критерієм обрання таких рішень, які будуть проаналізовані нижче, стала умова встановлення таких обмежень на рівні Закону України або його застосування з метою їх запровадження.

У рішенні ЄСПЛ по справі «Гуменюк та інші проти України» від 22.07.2021 суд у п. 41 зазначив, що Конвенція не перешкоджає державам приймати законні та необхідні рішення стосовно реформування судоустрою. Як підкреслила Венеціанська комісія (п. 34), вжиття надзвичайних заходів може бути необхідним і виправданим для подолання корупції та некомпетентності працівників судових органів. Проте чи вплинув фактичний процес реалізації реформи на гарантовані Конвенцією права заявників [185].

Суд зауважує на наявності нечітких формулювань у національному законодавстві та вважає, що формулювання положень національного законодавства щодо статусу заявників могло призвести до появи різних тлумачень. На момент оскаржуваних подій 2016 року була відсутня практика, яка б чітко визначала обсяг і суть відповідних конституційних гарантій [185].

Також суд наголошував, що положення національного законодавства є усього лише відправною точкою (див., серед багатьох інших джерел, п. 45

рішення у справі «Денісов проти України») та суд може посилається на міжнародні норми для оцінки або кращого тлумачення існування права. Так у низці рішень для тлумачення Конвенції він використовував документи органів Ради Європи, які не мають обов'язкової сили, зокрема рекомендації та резолюції Комітету міністрів і Парламентської Асамблеї, а також норми, які витікають з рішень інших органів Ради Європи, незалежно від того, чи це наглядові механізми, чи експертні органи, які не виконують функції представництва держав - учасниць Конвенції [187].

Отже, зазначаємо, що у разі наявності подвійного тлумачення норм національного законодавства щодо встановлення конституційних обмежень реалізації прав і свобод людини і громадянина можуть створюватись умови їх фактичного порушення. За таких обставин доцільно використовувати положення документів органів Ради Європи і Парламентської Асамблеї.

Обмеження політичних та громадянських прав.

У рішенні ЄСПЛ від 21.10.2021 «Селигененко та інші проти України» встановлено, що на момент проведення місцевих виборів заявниці, які мали статус внутрішньо-переміщених осіб (далі - ВПО) відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII [51], мали загальне право, встановлене Конституцією, а саме право голосувати, і відповідали загальним умовам для здійснення цього права. У питаннях права голосу на місцевих виборах із заявницями поводитися так само, як і з будь-якою іншою особою, яка проживає поза зареєстрованим місцем проживання. Національне законодавство та практика, застосовні на той момент, чітко передбачали, що особи, які не мають зареєстрованого місця проживання - а отже, виборчої адреси - у виборчому окрузі, де вони фактично проживають, не можуть брати участь у місцевих виборах, незалежно від будь-яких інших чинників чи обставин.

Крім того, суд зазначив, що не дивлячись на визначення прав ВПО на участь у місцевих виборах, яка була гарантована вищевказаним Законом, його положення не були повністю узгоджене з відповідним законодавством про місцеві вибори, та, відповідно, вказані особи були усунуті від прав реалізувати своє активне виборче

право. Отже, попри те, що заявниці проживали в Києві близько року або більше, сплачували місцеві податки та користувалися місцевими послугами, а отже, були долучені до повсякденних проблем громади та мали достатнє уявлення про них, вони не мали можливості брати участь у місцевих справах своїх нових громад упродовж періоду вимушеної відсутності в місцях постійного проживання. І це попри те, що така участь вважається важливим елементом інтеграції ВПО [183].

Таким чином, констатуємо, що наявність конституційних обмежень, визначених у законодавчих нормах окремих Законів унеможлиблює ефективний судовий захист прав і свобод людини і громадянина на національному рівні без надання оцінки нормам чинного законодавства механізмом, передбаченим у повноваженнях КСУ та системою судочинства ЄСПЛ. Проте умовою так само може бути надання оцінки нормам у рішеннях національних судів.

Якість закону. Трудові права.

У рішенні ЄСПЛ по справі «Олександр Волков проти України» від 09.01.2013 внаслідок звільнення з посади судді Верховного Суду України мало місце втручання у його приватне життя. Національне законодавство не передбачало будь-яких часових обмежень для проваджень щодо звільнення з посади судді за «порушення присяги». Суд вважає, що такий підхід, коли строк притягнення до дисциплінарної відповідальності у дисциплінарних справах, які стосуються суддів, є невизначеним, становить серйозну загрозу принципів юридичної визначеності [148].

Суд зауважив, що вислів «згідно із законом» вимагає, по-перше, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, та відповідав принципів верховенства права (див., серед інших джерел, п. 55 рішення ЄСПЛ у справі «Копп проти Швейцарії» від 25.03.1995) [188].

Отже, критеріями, які встановлює ЄСПЛ, є якість закону, доступність можливість передбачити його наслідки, із дотриманням принципу юридичної

визначеності та верховенства права. Право суду щодо тлумачення норм національного законодавства надається виключно для усунення двоякого трактування та чіткого розуміння наслідків для осіб, які його застосовують, їх передбачуваності.

Право на мирні зібрання може бути обмежено, проте ЄСПЛ у рішенні у справі “Евелін проти Франції” наголошує на наявності критеріїв відповідно до п. 2 ст. 11 Конвенції та констатує, що під категорією “обмеження”, необхідно розуміти заходи, які застосовуються як до, так і під час зібрання, а також заходи покарання, що реалізуються після зібрання [102].

У рішенні ЄСПЛ «Луценко проти України» від 03.07.2012 допустив наявність «інших мотивів» ніж виключно кримінального змісту щодо арешту, наявність можливого політичного тиску на нього перед майбутніми виборами, спілкування з представниками засобів масової інформації та публічне заперечення проти пред'явлених йому обвинувачень. Так ЄСПЛ підкреслив, що вся структура Конвенції ґрунтується на презумпції добросовісності дій органів державної влади країн-учасниць. Дійсно, будь-яка державна політика чи окремий захід може мати «прихований мотив», а презумпція добросовісності є спростовною [189].

Крім того, у рішенні ЄСПЛ у справі «Гусинський проти Росії» від 29.04.2004 суд погодився, що свободу заявника було обмежено, *inter alia*, для іншої цілі, ніж та, що передбачена ст. 5 Конвенції [186].

Отже зазначаємо, що наявними повинні бути чіткі критерії обмеження. Крім того, як і суди, державні органи можуть також тлумачити норми права за наявності «прихованого мотиву» та за порушення презумпції добросовісності.

Конвенція є фактично «конституційним інструментом європейського громадського порядку» у сфері прав людини. Протокол № 15 до Конвенції нещодавно включив принцип субсидіарності до преамбули Конвенції. Цей принцип «покладає спільну відповідальність між державами-учасницями та Судом» щодо захисту прав людини, і національні органи влади та суди повинні тлумачити та застосовувати національне законодавство таким чином, щоб

забезпечити повну реалізацію прав і свобод, визначених у Конвенції та Протоколи до них [139].

Окремо, на нашу думку, доцільно проаналізувати практику застосування ст. 15 Європейської Конвенції з прав людини щодо відступу від прав у разі настання надзвичайного або воєнного стану, що є вкрай актуальним для України зараз з метою оцінки наслідків запровадження норм конституційного обмеження та уникнення у подальшому позовів до ЄСПЛ проти України щодо порушення меж допустимого обмеження та відповідного обставинам, які складаються.

Отже ст. 15 Європейської Конвенції передбачає встановлення відступу від права у разі надзвичайної ситуації: «1. Під час війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, будь-яка держава може вживати заходів, що відступають від своїх зобов'язань за Конвенцією, у тій мірі, в якій це вимагається гостротою ситуації, за умови, що такі заходи не суперечать своїм та іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Крім того, за цим положенням не допускається жодних відступів від ст. 2, за винятком випадків смерті внаслідок законних воєнних дій, або від ст.ст. 3, 4, 7. 3. Будь-яка сторона, яка користується цим правом відступу, повинна повністю інформувати Генерального секретаря Ради Європи про заходи, яких вона вжила, та причини їх вжиття. Він також інформує Генерального секретаря Ради Європи, коли такі заходи припиняють діяти і положення Конвенції знову виконуються в повному обсязі» [34].

Зазначені норми є положеннями про відступ, що дає державам, за виняткових обставин, можливість відступати в обмеженому та контрольованому порядку від своїх зобов'язань щодо забезпечення певних прав і свобод відповідно до Конвенції. Текст базується на нормах ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) і визначає: 1) обставини, за яких держави можуть правомірно відступати від своїх зобов'язань за Конвенцією. Це також обмежує заходи, які вони можуть вживати під час будь-якого відступу; 2) захищає певні фундаментальні права Конвенції від будь-якого відступу; 3) встановлює процедурні вимоги, яких повинна дотримуватися будь-яка держава, яка робить

відступ; 4) звільнення від зобов'язань не повинно бути поступкою, що держава не зможе гарантувати права, які містяться в Конвенції [118].

У свою чергу, захист прав громадян щодо порушення конституційних обмежень шляхом подання заяви до ЄСПЛ вимагає наявності наступних підстав про відступ держави від зобов'язань та полягає в тому, що вона зазначає, що заходи, які вона вживає, «можуть» передбачати відступ від Конвенції. З цієї причини з метою захисту прав людини і громадянина потрібно з'ясувати наступні обставини: а) чи можна вжиті заходи виправдати матеріально-правовими статтями Конвенції; б) чи було відступлення від зобов'язань дійсним, лише якщо воно не може бути обґрунтованим; в) чи скарги просили застосувати обставини п. 1. Ст. 15 Конвенції щодо відступу від права.

Так у Рішення ЄСПЛ у справі «Хлебик проти України» від 25.07. 2017 щодо захисту прав в умовах фактичного відступлення прав під час окупації Луганської області у 2014 р., ЄСПЛ зазначив про неможливість оцінити ситуацію, яка охоплюється дійсним відступом від зобов'язань на тій підставі, що сторони провадження перед ним не вимагали цього (п. 82) [191].

Умови відступу від права відповідно до ст. 15 Європейської Конвенції: а) воно має відбуватися під час війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, тобто будь-яке значне насильство чи заворушення; б) заходи, вжиті у відповідь на таку війну чи надзвичайний стан, не повинні виходити за рамки, суворо необхідні гостротою ситуації; в) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом.

При цьому, вимоги до визнання тією чи іншою ситуації надзвичайною, визначаються наступні: а) зміст поняття надзвичайна ситуація містить в собі виключної кризової або надзвичайної ситуації, яка впливає на все населення та становить загрозу організованому життю спільноти держави; б) надзвичайна ситуація має бути фактичною або неминучою; криза, яка стосується лише певного регіону держави, може становити надзвичайний стан, що загрожує «життю нації» [65] (п. 28 Рішення ЄСПЛ у справі «Лоулес проти Ірландії», 1961); в) криза або небезпека мають бути винятковими, оскільки звичайні заходи чи обмеження,

дозволені Конвенцією для підтримки громадської безпеки, здоров'я та порядку, є явно неадекватними (п. 205 рішення ЄСПЛ у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства», 1978, п. 70 рішення ЄСПЛ у справі «Аксої проти Туреччини», 1996) [173].

Проте доцільно зазначити, що відповідно до міжнародних норм, які зазначені у підрозділі 1.3., щодо військової агресії на території Луганської та Донецької областей з 2014 року та введення воєнного стану на території України з 24.02.2022 не залишають, на нашу думку, питань щодо наявності стану загрози нації та тих умов, які висуває ЄСПЛ для розгляду скарг в умовах застосування ст. 15 Європейської декларації про права людини.

Найголовніше розуміти вимоги до держав встановлює ЄСПЛ та які питання ставить під час розгляду заяв щодо оскарження рішень національних судів та урядів держави.

Отже, на нашу думку, доцільно чітко розуміти критерії та встановити межі тих чи інших обмежень прав і свобод людини і громадянина, у тому числі, в умовах воєнного стану, що би уникнути свавілля держав або ж хоча б створити механізм поновлення порушених прав людини і громадянина від свавілля держав. Так підкреслено, що держави обізнані про наявність умов загрози життя нації більше, ніж будь-хто, проте це не дає їм дискреційних повноважень самостійно визначати обмеження в повному обсязі без врахування критеріїв, визначених міжнародними і європейськими актами. Так у п. 207 рішенні ЄСПЛ «Ірландія проти Сполученого Королівства, 1978 р. зазначено, що вирішення вказаного питання в першу чергу належить кожній Договірній державі, з його відповідальністю за «життя [її] нації», щоб визначити, чи загрожує цьому життю «надзвичайна ситуація» і, якщо так, то як далеко необхідно зайти, намагаючись подолати надзвичайну ситуацію та залишає цим органам широку свободу розсуду [177].

Проте держави не користуються необмеженою владою в цьому відношенні та мають приймати рішення в межах обсягу, суворо необхідного гостротою ситуації, яка склалася. При цьому зазначено, що вжиті державою заходи мають

суворо вимагатися гостротою ситуації та відповідати іншим зобов'язанням за міжнародним правом (п. 94 рішення ЄСПЛ у справі «Mehmet Hasan Altan проти Туреччини №, 2018 р., п. 78 рішення ЄСПЛ «Şahin Alpay проти Туреччини», 2018; п. 88 рішення ЄСПЛ «Кавала проти Туреччини», 2019) [70]. Існування «надзвичайного стану в державі, що загрожує життю нації», не повинно служити приводом для обмеження свободи політичних дебатів. Тобто зміст прав, які обмежуються під час воєнного стану, має принциповий характер і ні в жодному випадку не може бути способом політичної боротьби з опонентами та дискримінацією щодо окремих етнічних груп, релігійних вподобань тощо [250].

Отже відповідно до вимог, визначених у «Посібнику ЄСПЛ зі ст. 15 Конвенції» щодо меж обмеження, встановлених державами, вони мають бути наступні: 1) достатність звичайних законів щодо подолання небезпеки, спричиненої надзвичайною ситуацією; 2) відповідність заходів, які запроваджуються, реальності відповіді держави на надзвичайну ситуацію; 3) заходи застосовувалися з метою, для якої вони були запроваджені; 4) наявність зв'язку між окремою ситуацією порушення прав і свобод та відступом, на який посилається; 5) обмежений відступ від зобов'язань за сферою дії та причини, наведені на його підтримку (п. 54 рішення ЄСПЛ у справі «Brannigan and McBride v. the United Kingdom», 1993 р.); 6) необхідність відступу та можливість будь-якого пом'якшення запроваджених заходів (п. 220 рішення у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства», 1978 р.); 7) можливість застосування запобіжних заходів (пп. 216-219 рішення у справі «Лоулес проти Ірландії (№ 3)», 1961 р.; п. 37 рішення у справі «Браніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства», 1993 р.); пп. 79-84 рішення у справі «Aksoy проти Туреччини», 1996 р.); 8) важливість відповідного права та ширша мета судового контролю за втручанням у це право (там само, п. 76); 9) практичність та реальність чи судового контролю за заходами (там само, п. 78; п. 59 рішення у справі «Brannigan and McBride проти Сполученого Королівства», 1993 р.); 10) пропорційність заходів і чи передбачали вони будь-яку невинуватну дискримінацію (п. 190 рішення у справі «А. та інші проти Сполученого Королівства», 2009 р.); 11) «законність» та

здійснення заходів обмеження «відповідно до процедури, встановленої законом» (пп. 140, 213 рішення у справі «Mehmet Hasan Altan проти Туреччини», 2018 р.; пп.119, 183 рішення у справі «Şahin Alpay проти Туреччини», 2018 р.); 12) порушення правової визначеності судовим тлумаченням, яке суперечить чинним законодавчим положенням (пп. 151-153 рішення у справі «Baş проти Туреччини», 2020 р.). Так тлумачення правового поняття «in flagrante delicto» – дозволу на затримання суддів без попереднього зняття з них імунітету, гарантії їх незалежності – яке розширило сферу застосування цього поняття «таким чином, щоб судді, підозрювані в приналежності до злочинної асоціації, були позбавлені судового захисту, наданого турецьким законодавством членам судової системи», було таким, що «[перекреслювало] процесуальні гарантії, які надаються членам судової влади, щоб захистити їх від втручання виконавчої влади» (там же); 13) чи задовольняються мінімальні вимоги статті 5 § 1 (с) Конвенції щодо «обґрунтованості» підозри, яка є підставою для затримання особи (пп. 147-149 рішення у справі «Alparslan Алтан проти Туреччини», 2019 р.; пп. 176-196 рішення у справі «Кавала проти Туреччини, 2019 р.; пп. 176-196 рішення у справі «Баш проти Туреччини», 2020 р.); 14) законність тримання під вартою у значенні пункту 4 статті 5 Конвенції; 15) перегляд тлумачення рішення вищого національного суду держави щодо наявності або відсутності підстав запровадження таких суворих заходів щодо неправильного тлумачення або неправильного застосування ст. 15 Європейської конвенції про права людини чи судової практики ЄСПЛ (п. 174 рішення ЄСПЛ у справі «А. та інші проти Сполученого Королівства, 2009 р.) [35].

Цікавою є практика ЄСПЛ щодо застосування відступу від права в ретроспективі. Так відповідно до п. 177 рішення «А. та інші проти Сполученого Королівства [ВП]», 2009 р. суд взяв до уваги вибухи та спроби вибухів у Лондоні в липні 2005 року, які, таким чином, мали місце через роки після повідомлення про відступ у 2001 році, коли Британія заявила про вжиття антитерористичних заходів у зв'язку із ситуацією терористичних актів в Нью-Йорку). Екстраполюючи ці питання на події, які могли статися в Україні протягом 2015-2022 років, можна було б умовно застосовувати такі положення. Проте можливо така норма може

бути актуальною у період повоєнної відбудови України та наявності майбутніх загроз.

Окремо наголошено, що рамки прийнятності застосування та рівень наявності небезпеки для населення з часом знижується і ситуація, яка загрожує життю нації, хоч і зберігається, але зменшується. Тут мова йде про критерій нагальності, який має застосовуватися суворіше (п. 224 рішення ЄСПЛ «Ваş проти Туреччини» від 03.03.2020). Суд погоджується з тим, що коли держава бореться з надзвичайною ситуацією, яка загрожує життю нації, вона буде беззахисною, якби від неї вимагали виконати все одразу, щоб із самого початку забезпечити кожен із обраних нею засобів дій з кожним. гарантій, які сумісні з першочерговими вимогами для належного функціонування органів влади та відновлення миру в громаді. Тлумачення статті 15 Конвенції повинно залишати місце для поступової адаптації. Тобто у разі втручання в основоположне право, передбачене Конвенцією, з огляду на потенційно несприятливий вплив, який воно спричиняє, потрібно визначити, чи втручання все ще є суворо необхідним для збереження громадської безпеки [176].

Ще одним критерієм, який проголошує ЄСПЛ можна виділити наявність судового контролю за законодавчими обмеженнями прав і свобод людини і громадянина.

Визначається також чіткий перелік прав, які не можуть бути обмежені відповідно до норм Конвенції. До них віднесено, перш за все, право на життя (ст. 2), за винятком випадків смерті внаслідок законних воєнних дій; заборона катувань та інших форм жорстокого поводження (ст. 3); заборона рабство або підневільне становище (ст. 4); неможливе покарання без закону (ст. 7). Зазначається, що заборона не залежить від того чи оголосила держава відступ від таких прав чи ні, така норма є сталою та обов'язковою до виконання.

У свою чергу, аналіз положень Указу Президента України «Про введення воєнного стану» від 24.02.2022 дає змогу констатувати заборону обмеження чіткого переліку прав і свобод (такі норми більш детально викладені у підрозділі 2.2).

Також окрім регіонального механізму захисту прав і свобод людини і громадянина можливо застосувати міжнародні механізми, які полягають у зверненні до органів ООН.

У зв'язку зі збройною агресією РФ щодо України доцільно розглянути порядок звернення саме до цих комітетів ООН. Умовою звернення є вичерпання національних засобів захисту прав та термін, який може пройти з моменту останнього рішення національної системи. Такі скарги можна подавати індивідуально, колективно, за наявності обґрунтованих підстав та виключно до одного комітету або ЄСПЛ [69].

У свою чергу, право звернення за захистом щодо незаконного конституційного обмеження прав і свобод до Міжнародного суду ООН окремого громадянина не надається право захисту. Відповідно до ст. 34 Статуту Міжнародного Суду ООН виключно держави можуть бути сторонами по ділу [224].

Отже говоримо, що механізм захисту прав і свобод людини і громадянина від обмеження їх реалізації більш повно на міжнародному рівні здійснюється у комітетах ООН. Так зараз створена Комісія щодо розслідування порушень на Україні, члени якої періодично відвідують місця найбільших уражень та збирають та досліджують факти щодо свавільного порушення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнної агресії [168].

На сьогодні також актуальним є питання створення або окремого трибуналу щодо розгляду порушень прав і свобод в умовах воєнної агресії або застосування наявних судових органів Міжнародного кримінального суду чи Міжнародного суду ООН. Такі органи будуть розглядати спір між суб'єктами-державами, проте можливо питання доцільності та меж конституційних обмежень в умовах воєнного стану також будуть визначені одним із предметів розгляду.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Конституційно-правовий механізм обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні має свої особливості щодо конституційних обмежень в умовах дії норм права та в умовах відступу від нього відповідно до міжнародних зобов'язань України, в першу чергу, на підставі норм Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права.

Правовідносини конституційного обмеження особистих, громадянських та політичних прав і свобод людини і громадянина в умовах дії норм права мають бути чітко визначені в нормах Конституції України або законах, прийнятих на її виконання. Вимогами, які ставляться до таких норм є наступні: а) абсолютна необхідність для існування демократичних інститутів; б) забезпечуються наявністю достатніх та ефективних гарантій проти зловживань державою, а саме: характер, масштаб і тривалість заходів, підстави застосування та засоби правового захисту особи, щодо якої вживаються заходи; в) наявність у національному законодавстві положень, які б обмежували виконання повноважень органами; г) такі положення національного законодавства повинно забезпечувати гарантії проти зловживання; д) законодавство повинно містити стандарти «якості»— бути доступним, передбачати наслідки впровадження обмежень, гарантувати його проведення лише тоді, коли це «необхідно в демократичному суспільстві».

У залежності від групи прав і свобод можна визначити наступні особливості конституційних обмежень. Так окремі права і свободи характеризується наявністю наступних звужень та вимог щодо їх застосування і можуть запроваджуватись на підставі рішення суду за умов наявності загрози суспільним інтересам та суспільній безпеці, а також інтересам інших осіб, *переслідує легітимну мету*; законодавче обмеження має відповідати суспільному інтересу; виключно за вмотивованим рішенням суду, яке має містити підстави та визначати виключні обставини через які є наявна потреба такого обмеження в кожній конкретній справі; втручання вважатиметься законним у разі наявності підстави в національному законі, а

також за умови, що такий закон відповідатиме принципу верховенства права, закріпленому в ч. 1 ст. 8 Конституції України; наявність загрози порушення інтересів держави, суспільства та особистих прав і свободи людини і громадянина.

2. Конституційні обмеження в умовах відступу від прав можливо поділити на ті, які запроваджуються через введення надзвичайного та воєнного стану. Проте аналіз чинного законодавства України дав змогу виділити ще 2 форми фактичного відступу. Це умови анексії Криму, окупації окремих територій Донецької та Луганської областей та пандемії. При цьому, у першому випадку України офіційно взяла на себе зобов'язання щодо відступу від прав відповідно до міжнародної процедури. Однак в умовах пандемії та фактичного обмеження норм права такого обов'язку держава відповідно до норм чинного законодавства не брала. Метою встановлення таких обмежень можна визначити умови попередження розповсюдження захворювання та збереження життя і здоров'я населення в умовах порушення норм Конституції України. Такі порушення полягали у передачі виключних повноважень Верховної Ради, які стосувались ухвалення законів у сфері обмеження прав людини, яка не була здійснена, і тому, рішення органу виконавчої влади з цього питання не відповідало Конституції України.

Змістом правовідносин є встановлення обмежень щодо вільного переміщення, трудових відносин, реалізації інших прав і свобод, проте умови розмивання відповідальності та прийняття рішень на рівні підзаконних актів є неприпустимими.

Відступ від прав в умовах воєнного стану, а отже відповідні конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні, доцільно визначати з 2015 року на окремих територіях (АРК Крим, окремі території Донецької та Луганської області) та з 24.02.2022 на всій території України, коли держава здійснила відступ від прав, що полягав у можливості їх обмеження життя у зв'язку із наявністю небезпек для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

3. Правовідносини обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану характеризуються наявністю об'єктного складу прав і свобод, які можуть обмежуватись на зазначений термін та їх перелік чітко визначений чинним законодавством, а також права і свободи, які фактично обмежуються, проте не визначені в Указі Президента, а також права і свободи, які заборонені до обмеження відповідно до норм Конституції України та Пакту про громадянські та політичні права. Суб'єктний склад поряд із Верховною Радою України та Президентом України є досить розширений виходячи із необхідності швидкого реагування на виклики, які постають в умовах воєнного стану. Створено такі спеціальні органи як військові адміністрації та розширено повноваження органів виконавчої влади шляхом їх передачі від парламенту України. Зміст правовідносин визначається у встановленні обмежень у різних сферах життєдіяльності та є домірним загрозам та небезпекам, які виникають. Наявною є система міжнародного інформування відповідно до вимог Пакту про громадянські та політичні права про зміст на терміни обмеження прав і свобод людини і громадянина, яка здійснюється Міністерством закордонних справ України шляхом направлення інформації до Генерального секретаря ООН та проханням передати такі дані всім державам-учасницям із зазначенням строку дії таких конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина.

4. Конституційний механізм захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні включає в себе наступні форми: а) права і свободи захищаються судом; б) гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; в) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; г) право звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом; д) після використання всіх національних засобів юридичного захисту наявним є право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; е) право

захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами.

Також встановлено, що наявними повинні бути чіткі критерії обмеження щодо діяльності державних органів. Визначено, що як і суди, державні органи можуть також тлумачити норми права за наявності «прихованого мотиву» та за порушення презумпції добросовісності.

Таким чином констатуємо, що наявність конституційних обмежень, визначених у законодавчих нормах окремих Законів унеможлиблює ефективний судовий захист прав і свобод людини і громадянина на національному рівні без надання оцінки нормам чинного законодавства механізмом, передбаченим у повноваженнях КСУ та системою судочинства ЄСПЛ. Проте умовою так само може бути надання оцінки нормам у рішеннях національних судів.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

3.1. Конституційний досвід зарубіжних країн у сфері обмеження прав і свобод

Відповідно до обраного Україною курсу до вступу в Європейський Союз, напрямків партнерства доцільно дослідити досвід запровадження конституційних обмежень, викладених у Конституціях європейських держав та Великобританії. Всі вони відповідають вимогам Європейської Конвенції з прав людини, про яку більш детально йшлося у попередніх підрозділах дослідження.

Найбільш повно питання обмежень прав і свобод людини, які закріплені у ЄКПЛ, реалізовані у національному законодавстві Великобританії, яка є однією із десяти країн - засновниць Ради Європи.

Слід, безумовно, зазначити, що в англійському праві не існує єдиної класифікації прав і свобод громадян. Як правило, під правами і свободами розуміються перш за все індивідуальні права, які можуть бути обмежені державою в силу договору. Це означає, що кожен може робити те, що прямо не заборонено законом.

Окрім цього, при дослідженні прав людини і основних свобод на території Великої Британії, слід враховувати і специфіку правової системи країни, оскільки міжнародні конвенції на її території не мають прямої дії. Тобто, особи, що знаходяться на території цієї країни, не можуть прямо посилатися на міжнародні правові акти в частині забезпечення їх прав і основних свобод, за винятком Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., для інкорпорування якої на території Великої Британії був прийнятий Акт про права людини (Human Rights Act) 1998 р. [257, С. 450].

Відповідно до цього Акту в національне право були імплементовані положення ст. 1-12 і ст. 14 Конвенції, ст. 1-3 Протоколу № 1 і ст. 1-2 Протоколу № 6 до Конвенції і передбачені обов'язки органів держави, які зобов'язані забезпечити відповідні права.

Механізм реалізації Акту був побудований на класичній британській конституційній моделі з модернізацією нових підходів. Конвенція була інкорпорована в правову систему Сполученого Королівства без створення особливого режиму для застосування права Конвенції британськими судами. При цьому слід відмітити, що інкорпорація не передбачала для Конвенції статусу фундаментальних норм, який мають права людини в правових системах інших держав, зокрема, Чехії, Німеччині, Польщі та ін.

Згідно зі ст. 10 Акту про права людини кожна особа володіє правами на свободу вираження думки та власних поглядів. Таке право передбачає свободу висловлювання думок, право на отримання інформації та ідей без втручання державної влади та поза межами державних кордонів.

Разом із цим у підпункті 2 цієї ж статті зазначається, що реалізація цих свобод може підпорядковуватися таким формальним вимогам, умовам, а також обмеженням чи покаранням, передбаченими у законодавчому порядку. Такі свободи є вкрай необхідними для демократичного розвитку держави і виправдані інтересами національної безпеки, територіальної цілісності держави, з метою захисту здоров'я, моральних цінностей, для захисту гідності або прав інших осіб, для нерозголошення інформації, отриманої в таємниці, або задля забезпечення нормального функціонування судової влади.

Це положення було підкріплене судовою практикою у 1991 році ЄСПЛ у справі «Observer and The Guardian проти Сполученого Королівства» [252]. Суть справи полягала у тому, що газети Guardian і The Observer опублікували уривки з книги Пітера Райта «Ловець шпигунів», де містилися твердження про те, що МІ5 діяв незаконно. Уряд Великої Британії отримав судовий наказ, який забороняв газетам друкувати додаткові подальші матеріали, доки не закінчиться провадження про порушення таємності. Але коли книга вийшла у світ, The

Guardian поскаржився, що продовження судового наказу порушує право на свободу слова. У зв'язку з цим, Європейський суд з прав людини ухвалив рішення про те, що судовий наказ був законним, оскільки він цілковито відповідав інтересам національної безпеки. Однак ЄСПЛ також зазначив, що цього недостатньо для продовження заборони на публікацію газет після опублікування книги, оскільки інформація все одно не є конфіденційною.

У порівнянні з Великою Британією, у країнах континентальної Європи, зокрема, Німеччині та Іспанії, на рівні конституцій обох держав визначено значно більше конституційних обмежень прав і свобод людини, які можуть бути застосовані лише законом або на підставі закону.

Зокрема, у Німеччині на рівні Конституції від 23 травня 1949 р. встановлено низку конституційних обмежень прав і свобод людини [243]. Так, у ст. 8, що регламентує право громадян Німеччини на мирні збори без зброї без попередньої заяви або дозволу обмеження може бути введене лише законом або на підставі закону.

Такі ж самі умови передбачені ст. 10 стосовно забезпечення таємниці листування разом із таємницею поштового та телезв'язку. Тобто, такі обмеження можуть запроваджуватися тільки в законодавчому порядку. Закон може передбачити, що відповідній особі, яка має свій інтерес, може не надаватися інформація про такі обмеження у випадках, коли вони ставлять за мету захист основ демократії в державі, збереження Федерації чи будь-якої землі Федерації. При цьому судовий порядок передбачає моніторинг з боку відповідних органів, що призначаються народним представництвом.

У наступній статті Основного Закону Німеччини зазначено, що громадянам Німеччини належить свобода пересування на всій території Федерації (ст. 11). При цьому таке право може підлягати обмеженням законом у випадках, коли відсутні достатні кошти для його реалізації. А також коли такі обмеження є важливими задля уникнення небезпеки, яка загрожує демократичному розвитку Федерації або існуванню будь-якої землі, чи коли вони є необхідними для

запобігання епідемій, вжиття ряду заходів для подолання стихійних лих або особливо тяжких нещасних випадків, захисту молоді від злочинних діянь [243].

Окремі випадки обмежень прав людини стосуються недоторканності житла. Такі ситуації можуть мати місце лише задля запобігання небезпеки для суспільства або для життя окремих осіб, а також керуючись законом для уникнення безпосередньої загрози громадській безпеці та порядку, зокрема для усунення потреби в житлі, боротьби з епідеміями або охорони молоді від майбутньої небезпеки.

Загалом, аналізуючи ті положення Конституції ФРН, які прямо стосуються обмежень прав людини, можна відмітити, що право людини може бути обмежене лише законом або на основі закону. При чому цей закон повинен мати загальний характер, а не бути застосованим для окремого випадку.

Отже, однією із найпотужніших правових шкіл Європи є надбання Німеччини, у тому числі, і щодо конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина. Отже звертаючись до Конституції Федеративної Республіки Німеччина та досвіду Конституційного Суду Німеччини можливо зазначити, що відповідно до німецької правової доктрини, при встановленні обмежень прав і свобод людини і громадянина важливо встановлювати “Schranken” (“обмеження”), та “обмеження-обмежень” (“Schranken-Schranken”), тобто межі, яких слід дотримуватися при обмеженні основних прав [244]. При цьому, сам термін “втручання” (“Eingriff”), що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну “обмеження” у вітчизняній юриспруденції. Саме втручання, на наш погляд можна визначити як цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [104, С. 51]. “Schranken” (“обмеження”) означає втручання в основні права людини на підставі нормативно-правового акту, прийнятого парламентом або адміністративного акту органів державної влади. Втручання в основні права повинно здійснюватися виключно на підставі закону (діє так зване “законодавче застереження” (нім. “Gesetzesvorbehalt”) або

легітимного адміністративного акту. При цьому, сам нормативно-правий акт повинен бути конституційним у формальному та матеріальному відношенні [249, С. 18]. Наприклад, втручанням у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону ФРН є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона. Таким чином, у німецькій правовій доктрині втручання в основні права визначається як законне, за умови, що воно конституційно виправдане [104].

Крім того Конституція ФРН [130] визначає можливості виправдання втручання, якщо було виконано наступні умови: 1. Належне прийняття: компетенція, процедура, форма, ст. 70 і наступні статті Основного Закону. 2. Вимога цитування (нім. “Zitiergebot”), реч. 2 ч. 1 ст. 19: обов’язок законодавця при обмеженні основного права законом або на підставі закону зазначати статтю Основного Закону, яка стосується цього основного права, або стосується лише основних прав, для яких прямо передбачена можливість обмеження законом або на підставі закону (вузьке тлумачення); зокрема, не стосується ч. 1 ст. 2, ст. 3, 5, 12 і 14. 3. Заборона обмежуючих законів індивідуальної дії, реч. 1 ч. 1 ст. 19. 4. Гарантія збереження сутності, ч. 2 ст. 19 вимагає недоторканності сутності основних прав. 5. Визначеність та нормативна ясність, ст. 20, ч. 1 ст. 28. Таким чином, термін “втручання”, що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну “обмеження” у вітчизняній юриспруденції. Відповідно до проведеного аналізу, термін “втручання” на наш погляд можна визначити як: цілеспрямовану (імперативну) діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення громадського інтересу, захисту державного ладу, громадського порядку, прав та свобод громадян [103].

Тоді як у ФРН обмеженням (втручанням) у право асоціацій, закріпленому у ст. 9 п. 1 Основного закону є всі норми, що перешкоджають здійсненню свободи асоціацій. Найважчою формою втручання є заборона.

Отже, доцільно зазначити, що терміну «втручання», що широко використовується у німецькій правовій доктрині, відповідає терміну «обмеження»

у вітчизняній юриспруденції. При цьому найважчою формою такого втручання у права і свободи за німецьким конституційним доробком є заборона.

У Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 року, наприклад, у ст. 16 гарантується свобода ідеології і віросповідання, що здійснюються індивідами і їх спільнотами без будь-яких обмежень [245]. При цьому можуть бути застосовані обмеження, які є необхідними для підтримання громадського порядку, що охороняється законом. Ці правила поширюються і на отримання інформації за допомогою будь-яких засобів (ст. 20). Закон регулює використання цього права з урахуванням обмежень, що накладаються вимогами моралі і збереження професійної таємниці під час здійснення цих прав.

При цьому Основним Законом Іспанії встановлено, що, зокрема, право на вільний вибір місця свого проживання і пересування у межах своєї території, право вільного в'їзду/виїзду в Іспанію та з країни не може бути обмежене за політичними або ідеологічними мотивами (ст. 19). У той же самий час Основний Закон Іспанії не передбачає у широкому сенсі обмежень щодо прав і свобод людини.

На відміну від країн Західної Європи, у країнах Східної Європи, зокрема, Польщі та Чехії, на конституційному рівні закріплено чіткий обсяг обмежень свобод і прав людини і громадянина у період дії воєнного, виняткового стану, а також у період дії стану стихійного лиха.

У порівнянні з Основним Законом ФРН, Конституція Польщі визначає у більш широкому розумінні правові норми, що регламентують обмеження у користуванні конституційними свободами і правами. Зокрема, такі обмеження можуть бути встановлені лише законом і лише якщо вони необхідні у демократичній державі для її безпеки або для забезпечення публічного порядку, для охорони довкілля, здоров'я і публічної моралі або свобод і прав інших осіб (ст. 31) [91]. Крім того, такі обмеження не можуть суперечити сутності свобод і прав.

При цьому, так само, як і в Конституції Німеччини, Основним Законом Польщі передбачені певні конституційні обмеження свобод людини щодо

особистої недоторканості (ст. 41), свободи і захисту таємниці кореспонденції (ст. 49), права доступу до офіційних документів і банків даних, що його стосуються (ст.51), свободи організації мирних зборів і участі в них (ст. 57) у відповідності з принципами і в порядку, визначених законом.

Важливо, що Конституцією Польщі закріплено чіткий обсяг обмежень свобод і прав людини і громадянина у період дії воєнного, виняткового стану, а також у період дії стану стихійного лиха. Так, у період дії воєнного або виняткового стану ст. 233 визначено, що не може обмежувати свободи і права, визначені у ст. 30 (гідність людини), ст. 34 і ст. 36 (громадянство), ст. 38 (охорона життя), ст. 39, ст. 40 і ч. 4 ст. 41 (гуманне поводження), ст. 42 (кримінальна відповідальність), ст. 45 (доступ до суду), ст. 47 (особисті блага), ст. 53 (совість і релігія), ст. 63 (петиції), а також у ст. 48 і ст. 72 (сім'я і дитина) [91].

У свою чергу, у період дії стану стихійного лиха, можна обмежувати свободи і права, встановлені у ст. 22 (свобода господарської діяльності), ч. 1, 3 і 5 ст. 41 (особиста свобода), ст. 50 (недоторканість житла), ч. 1 ст. 52 (свобода пересування і перебування на території Польської Республіки), ч. 3 ст. 59 (право на страйк), ст. 64 (право власності), ч. 1 ст. 66 (право на безпечні і здорові умови праці), ч. 1 ст. 65 (свобода праці), а також у ч. 2 ст. 66 (право на відпочинок).

При цьому не припускається обмеження свобод і прав людини і громадянина в залежності виключно від раси, статі, мови, віросповідання або його відсутності, соціального походження, народження, а також майнового стану.

На нашу думку, у порівнянні з низкою вже проаналізованих нами конституцій європейських країн, більш повне закріплення обмежень не тільки щодо особистих, але політичних й економічних прав людини міститься у Конституції Чехії 1992 р. [100]. У документі йдеться про те, що законні обмеження основних прав і свобод повинні діяти однаково у всіх випадках, які відповідають встановленим умовам.

При застосуванні норм про межі реалізації основних прав і свобод повинні враховуватися їх сутність та сенс. Крім того, обмеження у правах можуть здійснюватися лише в тих цілях, для яких вони встановлені.

Так, згідно зі ст. 7 недоторканність особи і її приватного життя гарантується. Обмеження допускаються лише у випадках, встановлених законом. Це саме стосується обмежень на право власності, яке допускається лише в публічних інтересах, на підставі закону і за умови належного відшкодування [100].

Так само, як і у більшості європейських держав, гарантується та забезпечується свобода пересування та проживання. Однак, якщо це необхідно для безпеки держави, підтримання громадського порядку, охорони здоров'я, захисту прав і свобод інших осіб, у цілях охорони природи, то зазначені свободи можуть обмежуватися у законодавчому порядку.

У порівнянні з Конституціями Німеччини, Польщі, Хорватії, Литви, Естонії, Основний Закон Чехії чітко розрізняє обмеження у політичних та економічних, соціальних та культурних правах. Таким чином, ми вважаємо, що саме Конституція Чехії найбільш повно відображає обмеження у правах і свободах осіб, які визначені у міжнародних документах. Маються на увазі Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Зокрема, що стосується політичних прав, то поряд із гарантуванням свободи слова і права на інформацію встановлюються їх обмеження (ст. 17). Ці обмеження визначені законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони прав і свобод інших осіб, безпеки держави, громадської безпеки, здоров'я і моралі. Щодо іншого права, а саме права на мирні збори, то зазначене право може бути обмежене законом у випадках проведення зборів в публічних місцях, якщо такі заходи є необхідними для захисту демократії, охорони прав і свобод інших осіб, здоров'я особи і моральних її принципів, і для гарантування безпеки держави. Право збиратися не може бути обумовлено дозволом органу публічної адміністрації.

Право людини об'єднуватися у профспілки та союзи, що закріплене у ст. 20 Конституції Чехії, може бути підлягати обмеженням лише у законодавчому порядку. Це має бути необхідним в демократичному суспільстві з метою

гарантування безпеки держави, громадської безпеки та охорони порядку, уникнення злочинності або захисту прав і свобод інших осіб.

Цілковитим окремим розділом документу присвяченим обмеженням щодо економічних, соціальних і культурних прав. Так, зважаючи на те, що кожна людина має право вільного вибору професії та підготовки до неї, а також право займатися підприємницькою, господарською та іншою діяльністю, законом можуть бути встановлені умови і обмеження, здійснення певних професій або видів діяльності. Це передбачене ст. 26 Основного Закону Чеської Республіки.

Також передбачено, що кожна людина має право на вільний вибір професії та підготовку до неї, а також право займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю. При цьому законом можуть бути встановлені умови і обмеження щодо здійснення певних професій або видів діяльності.

У Балканських країнах, на прикладі Хорватії та Чорногорії, можна простежити такі самі види обмежень прав людини, як і в Німеччині та Польщі.

Згідно з Конституцією Хорватії обмеження прав і свобод допускаються тільки законом задля захисту прав і свобод інших людей, захисту правопорядку, здоров'я і моралі (ст. 16) [99]. У кожному конкретному випадку будь-яке обмеження свобод або прав має відповідати характеру потреби в їх обмеженні.

Конституція Хорватії встановлює обсяг та умови застосування державою низки обмежень (ст.17). Зокрема, окремі свободи і права громадян, гарантовані Конституцією, можуть бути обмежені під час воєнного стану або в разі безпосередньої загрози незалежності та єдності держави, а також в період значних стихійних лих. Рішення про обмеження прав і свобод громадян приймає Хорватський Сабор більшістю в дві третини голосів від загальної кількості депутатів. Якщо ж Сабор не може бути скликаний за пропозицією Уряду і при наявності контрасигнатури голови Уряду, то рішення приймає Президент Республіки [99].

Обсяг обмежень повинен відповідати характеру небезпеки, а вжиті заходи не повинні призводити до нерівності громадян залежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, національного і соціального походження. Навіть у

разі безпосередньої небезпеки для існування держави не може обмежуватися застосування положень цієї Конституції про право на життя, заборону катувань, жорстокого або такого, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню, необхідність юридичного обґрунтування кримінально караних діянь та покарань, а також положень про свободу думки, совісті і віросповідання.

Обмеження згідно з Основним Законом Хорватії можуть бути запроваджені в законодавчому порядку, так і за рішенням суду щодо свободи людини (ст. 22), права на вільне об'єднання з метою захисту своїх інтересів або вираження соціальних, економічних, політичних, національних, культурних чи інших переконань і цілей (ст. 43). Право на свободу об'єднання обмежене заборонаю загрозувати насильством демократичному конституційному ладу, а також незалежності, єдності і територіальній цілісності Республіки Хорватія [99].

Обмеження стосуються також свободи пересування і свободи вибору місця проживання особи (ст. 32). Так, право пересування територією Республіки Хорватія, право в'їзду або виїзду за межі країни як виняток може обмежуватися на основі закону, якщо це необхідно для захисту правопорядку або здоров'я, прав і свобод інших громадян.

У свою чергу, Основний Закон Чорногорії встановлює такі ж самі обмеження щодо прав і свобод людини, як і Хорватія. Потрібно відмітити, що лише 4 статті Конституції Чорногорії містять перелік обмежень прав і свобод людини. Такі обмеження стосуються свободи пересування та проживання осіб (ст. 39), свободи вираження поглядів (ст. 46), права на свободу зібрань (ст. 52), права на власність (ст. 58) [101].

Зокрема, свобода пересування, проживання та виїзду з Чорногорії може бути обмежена, якщо це вимагається для проведення кримінального процесу, запобігання поширенню інфекційних хвороб або з міркувань безпеки Чорногорії.

Свобода думки, совісті та релігії (ст. 46) підлягає обмеженням тільки в випадку, коли це необхідно для захисту життя та здоров'я людей, громадського порядку, а також інших прав, гарантованих Конституцією.

Право особи на свободу зібрань (ст. 52) тимчасово обмежується рішенням компетентного органу задля запобігання безладу чи виконанню кримінального правопорушення, загрози здоров'ю, моралі чи безпеці людей та майна відповідно до закону.

Право на власність (ст. 58) Конституцією Чорногорії обмежується виключно у суспільних інтересах із рівноцінною компенсацією [101].

У державах Прибалтики, зокрема, Литві, у статті 26 «Свобода думки, віросповідання та совісті» свобода людини сповідувати і поширювати релігію або віру не може обмежуватись інакше, як лише законом і тільки у разі необхідності гарантувати суспільну безпеку, громадський порядок, здоров'я та моральність людей, так само як і інші основні права та свободи особи [90].

Не допускаються обмеження прав людини і надання їй привілеїв залежно від її статі, раси, національності, мови, походження, соціального становища, віросповідання, переконань чи поглядів (ст. 29).

Окрім цього, на відміну від низки вже проаналізованих нами конституцій європейських держав, Основний Закон Литви також передбачає запровадження обмежень у межах соціально-економічних прав. Йдеться про право працівників на страйк (ст. 51). При цьому слід відзначити, що обмеження, умови та порядок здійснення цього права встановлюються законом [90].

Аналогічними з положеннями Конституції Литви є положення, закріплені у Конституції Естонії. Зокрема, у документі зазначається, що права і свободи підлягають обмеженням тільки згідно з Конституцією (ст. 11) [89]. Такі обмеження мають бути необхідними в демократичному суспільстві держави і не повинні викривляти сутність прав людини, які обмежуються.

Згідно з Основним Законом Естонії обмеження можуть стосуватися також права людини на власність (ст. 32), свободу пересування і вибір місця проживання (ст. 34), права особи на вільне отримання інформації (ст. 44), свободи вираження поглядів (ст. 45), права на мирні зібрання (ст. 47).

Наприклад, згідно зі ст. 44 кожна людина має право без перешкод отримувати інформацію, поширювану для загального користування. Йдеться про те, що громадяни Естонії мають відповідні права в установленому законом порядку ознайомитися з їхніми даними, що зберігаються в державних інститутах і органах місцевого самоврядування, а також в державних і муніципальних архівах. Керуючись законом таке право може обмежуватися з метою охорони прав і свобод інших людей і таємниці походження дитини, а також з метою запобігання злочинам, затримання злочинця або з'ясування істини під час кримінального провадження [89].

Що стосується права осіб на вільне вираження своїх ідей та поглядів, то це право може бути обмежене законом в цілях охорони громадського порядку, моралі, здоров'я, честі, гідності та доброго імені інших осіб. Законом це право може бути обмежене стосовно державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування з метою охорони державної або комерційної таємниці, що стала їм відома в силу службового становища або інформації, отриманої ними конфіденційним шляхом, а також з метою охорони сімейного та приватного життя інших осіб і в інтересах правосуддя.

Загалом, такі обмеження можуть бути запроваджені виключно на основі закону задля захисту прав і свобод інших людей, в інтересах оборони держави, в разі стихійного лиха, з метою припинення поширення інфекційних хвороб, захисту природного середовища, тощо.

У той же час, Конституцією Естонії передбачено випадки, коли за жодних умов основні права і свободи не можуть підлягати обмеженням. Ця норма встановлена у ст. 130 Основного Закону держави. Так, не можуть бути обмежені права і свободи, встановлені статтями 8 (право на громадянство), ст. 12 (заборона дискримінації через національну і расову приналежність, колір шкіри, стать, мову, походження, віросповідання, політичні чи інші переконання), ст. 16 (право на життя), право на честь і добре ім'я (ст. 17), право на моральну і матеріальну компенсацію у випадку спричинення шкоди (ст. 25), право на свободу совісті та віросповідання (ст. 40), право на національну приналежність (ст. 49) [89].

У конституціях Скандинавських країн діє власна модель винятків із забезпечення конституційних прав і свобод людини.

У Конституції Фінляндії стосовно гарантування захисту приватного життя зазначається, що задля захисту основних прав чи розкриття злочинів в законодавчому порядку можуть передбачатися дії стосовно питань, пов'язаних із недоторканністю житла. Законом також можуть запроваджуватися необхідні обмеження стосовно дотримання таємниці інформації при розслідуванні злочинів, які зазіхають на безпеку особистості, суспільства або на недоторканність житла, при судовому розгляді і контролю за безпекою, а також під час позбавлення волі [98].

Обмеження конституційних прав стосуються також права на свободу слова (пар.12).

У параграфі 23 Основного Закону Фінляндії зазначається, що під час надзвичайного стану основні права можуть бути тимчасово обмежені законом або постановою Державної ради, ухваленої на підставі повноважень, закріплених законом з особливої причини і чітко обмежених по своїй сфері застосування, наскільки це необхідно під час збройного нападу на Фінляндію, так само як і під час іншого роду надзвичайного стану, серйозно загрожує безпеці нації і закріпленого законом. При чому обмеження повинні відповідати міжнародним вимогам стосовно захисту прав людини, які Фінляндія зобов'язана виконати. Однак в законі повинні бути закріплені підстави для тимчасових обмежень [98].

Постанови Державної Ради, що стосуються тимчасових обмежень, повинні бути негайно направлені на розгляд Парламенту. Парламент може приймати рішення щодо дії постанов.

Жодних інших положень, які б регламентували запровадження державою обмежень, передбачених Конституцією країни, не передбачено.

Щодо Конституцій Норвегії та Данії, то у текстах обох документів взагалі немає посилання на обмеження щодо прав людини як політичного, так і економічного характеру.

Таким чином, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року визначає види обмежень прав і свобод людини, які можуть бути запроваджені у державах-учасницях з метою забезпечення принципів і цінностей ліберальних політичних систем включно з конституціоналізмом, розділенням влади, індивідуальними свободами, правами людини, автономією меншості [246]. Її інкорпорація у національні законодавства держав-учасниць ЄКПЛ створила правові засади для реалізації прав і свобод людини, а також для обмежень цих прав, передбачених законом, які є необхідними в демократичному суспільстві.

Всі держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод різними способами імплементують положення Конвенції у частині застосування обмежень прав і свобод у свої власні національні правові системи. Обсяг і види конституційних обмежень залежать від особливостей правових традицій кожної окремої держави [246].

Основними документами, які закріплюють обмеження прав і свобод людини є національні конституції як законодавчі акти, які наділені вищою юридичною силою в країнах. При цьому об'єми і види обмежень прав і свобод людини можуть відрізнятися від країни до країни, зберігаючи непорушними правові основи демократії і верховенства права.

Специфіка конституційних обмежень значною мірою залежить від Європейського регіону, у якому розташована та чи інша країна. Якщо у країнах континентальної і Східної Європи конституційні обмеження прав людини визначені достатньо чітко із встановленням правового обсягу таких обмежень, зокрема, у період воєнного, виняткового стану, а також у період стану стихійного лиха, то у конституціях Прибалтійських країн конституційні обмеження розмежовано залежно від політичного, економічного чи соціального характеру прав людини.

Спільною ознакою усіх конституційних обмежень прав і свобод людини є те, що їх застосування зумовлене об'єктивними обставинами, необхідними у демократичному суспільстві і за жодних умов їх запровадження не має викривляти сутність прав і свобод людини, які підпадають під такі обмеження.

3.2. Вдосконалення механізму конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах повосенної відбудови

Умови відступу від прав надають можливість державам за чітко визначених умов з метою забезпечення життя нації фактично обмежувати окремі права і свободи людини і громадянина. Проте найголовніша ознака такого обмеження є його тимчасовість і з час зменшення загрози або її уникнення зникають і виникає потреба побудови оновленої концепції нової держави-переможниці, держави-флагмана європейських цінностей, передових технологій та ідей. Держави, де ідея демократичного суспільства не просто пафосні слова, а і чітка система побудови каталогу прав і свобод та механізму їх реалізації. Отже, умови відбудови, а може і побудови нової демократичної держави у післявоєнний період зумовлюють, з одного боку, надання можливостей повної реалізації прав і свобод в межах визначених як європейським, так і українським законодавством, а з іншого боку, встановлення певних обмежень щодо реалізації окремих прав, особливо громадських та політичних: право участі у державному управлінні, доступу до реалізації своїх виборчих прав, особливо на деокупованих територіях. А отже створення такої концепції реалізації прав і свобод, яка б мінімізувала нові загрози для українського суспільства у різних сферах життя, особливо щодо реалізації громадянських та політичних прав і свобод. Встановлення обмежень на рівні законів, що не порушують права інших громадян, інтереси безпеки як суспільства, так і держави. Такою моделлю є Концепція перехідного правосуддя, у якій, на нашу думку, доцільно прописати умови звуження прав і свобод на засадах пропорційності втручання умов та наслідкам запроваджених обмежень.

В умовах поствоєнного періоду для України можливим є запровадження концепції перехідного правосуддя. Уперше таке поняття було запропоновано Н. Крітцом у 1995 році, а вже в 1997 році Комісія ООН з прав людини розглядала звіт Л. Жуане (Joinet). Він розробив 42 принципи запобігання безкарності осіб, які порушили права людини, згрупувавши їх за правами на правду (right to know), на

правосуддя (right to justice), на репарації (right to reparation) і гарантіями неповторення (guarantees of non-recurrence) [268]. Така ж структура, але зі зменшенням кількості принципів до 38, була збережена й після їхнього перегляду в майбутньому [267].

У 2004 році Генеральний секретар ООН у своєму звіті дав визначення перехідному правосуддю і назвав невичерпний перелік його складових частин. Так, поняття перехідне правосуддя складається із повного спектру процесів і механізмів, пов'язаних із намаганнями суспільства прийняти спадщину масштабних зловживань минулого з метою забезпечення контролю, відправлення правосуддя і досягнення примирення. До перехідного правосуддя можуть належати як судові, так і несудові способи захисту права із різним рівнем міжнародної участі або без такого, а саме (але не виключно): переслідування винуватців, відшкодування шкоди або ж репарації, пошук правди, інституційні реформи, перевірка на відповідність займаній посаді та звільнення або ж поєднання вказаних механізмів [266, С. 4]. У 2010 році Генеральний секретар ООН указав, що нормативним підґрунтям перехідного правосуддя є чотири стовпи міжнародної правової системи: міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право і міжнародне право біженців [269, С. 3], [227].

Загальні напрями перехідного правосуддя у міжнародно-правових документах дає змогу виокремити 4 основних напрямки: 1) ефективне розслідування, Кримінальне переслідування (Criminal prosecutions) винних у вчиненні воєнних злочинів та грубих порушень прав людини; 2) компенсації, відшкодування (Reparations) збитків жертвам конфлікту за спричинену їм фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав, надання їм медичної та психологічної допомоги, юридичних та соціальних послуг; 3) право на правду, де правда (істина) розуміється (Truth-telling) як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та політика відновлення історичної правди; 4) інституційні реформи (Institutional reforms), які можуть виступити в якості гарантії неповторення конфлікту: очищення органів

влади (люстрація), реформа сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та ЗМІ [273].

У свою чергу, Концепція перехідного правосуддя для України передбачає наступні базові компоненти: відшкодування шкоди постраждалим від конфлікту; притягнення винних до відповідальності та запобігання безкарності; забезпечення права на правду про збройний конфлікт; впровадження заходів з недопущення виникнення конфлікту в майбутньому [22].

Найбільш проблемною з питань конституційності обмеження прав і свобод людини і громадянина, на нашу думку, видається стратегічна мета щодо притягнення винних до відповідальності, яка включає 3 підпункти: 1. Удосконалення законодавства, судової та слідчої практики; 2. Правовий захист жертв збройного конфлікту; 3. Ефективне переслідування винних у скоєнні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини. Вона передбачає забезпечення невідворотності покарання щодо осіб, які вчинили злочини під час збройного конфлікту, захист потерпілих та жертв, а також їх право на відшкодування. Також вона допомагає суспільству встановити правду минулих подій, виконуючи профілактичну функцію не повторення та враховує основні елементи міжнародного досвіду країн, в яких застосувалось перехідне правосуддя [38].

Звільнені від окупації території потребують проведення фільтраційних дій та держава в особі її агентів має бути, з одного боку, вкрай пильною, щоб не пропустити жодного злочинця, з іншого – вкрай обережною, щоб не нашкодити цивільному населенню, яке є жертвою збройного конфлікту. Проте наскільки результати є співмірними і пропорційними втручанням держави в обмеження прав і свобод [135].

Так тільки за 2022 рік було зареєстровано 1957 кримінальних проваджень за ст. 111 КК України (державна зрада), з них 259 на кінець минулого року були направлені до суду з обвинувальним актом. Ситуація зі злочином, передбаченим ст. 111-1 КК України (колабораційна діяльність), ще більш масштабна. Так, за 2022 рік було зареєстровано 3851 кримінальне провадження, з них до суду скеровано з обвинувальним актом 269 проваджень. За 6 місяців цього року по ст.

111 КК України було порушено 687 кримінальних проваджень, направлено до суду обвинувальних актів – 92, а за ст. 111-1: порушено 2115 кримінальних проваджень, скеровано до суду з обвинувальним актом – 353 [36], [37].

Досліджені нами Рекомендації для полісімейкерів у сфері перехідного правосуддя зазначають про наявність де-яких аспектів, зокрема: а) залучення постраждалих до розробки політики; б) належне документування злочинів; в) міжнародна підтримка; тощо. Проте ми не знайшли відповіді на питання щодо підстав, засад вимог до звуження прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах конфліктного та пост-конфліктного суспільства. Отже доцільно визначити формат обмеження прав із запровадженням чітких механізмів його застосування [11].

На сьогодні чинною в Україні є Національна Стратегія у сфері прав людини від 24.03.2021 № 119/2021, затверджена Указом Президента України [127]. На виконання вказаної Стратегії було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» від 23.06.2021 № 756-р [216].

Доцільно зазначити, що умови повномасштабної агресії і, відповідно, ще більш тотального порушення прав громадян України, а також стан обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану, у тому числі, питання деокупації територій, не знайшло свого відображення у зазначеному документі. Отже, на нашу думку, доцільно розробити і внести зміни до вказаної Стратегії визначивши наступні розділи щодо окремих прав і свобод людини і громадянина: «Забезпечення реалізації прав громадян, які тимчасово перебувають за межами держави»; «Запобігання надмірному втручанню у права і свободи громадян на деокупованих територіях»; «Засади гарантування реалізації виборчих прав громадян»; «Засади запровадження конституційних обмежень щодо прав і свобод в умовах воєнного стану»; «Захист та механізми поновлення прав особам, які стали жертвами збройної агресії», «Захист прав військовослужбовців».

Одним із програмних документів для періоду повоєнної відбудови та розвитку України є План дій Рада Європи для України «Стійкість, відновлення та

відбудови» 2023-2026 від 29.11.2022 [136]. Зазначається, перш за все, про підвищення ролі застосування положень Європейської Конвенції з прав людини у діяльності як державних органів, імплементації положень у чинне законодавство, що стосуються незахищених та вразливих категорій населення, запровадження новітніх курсів для студентів навчальних закладів.

Крім того, захист прав жінок, дітей, інших вразливих категорій громадян, права і свободи яких потребують створення додаткових механізмів захисту від застосування обмежень у післявоєнний період.

Серед заходів, які пропонується запровадити є наступні категорії: сприяти протидії дискримінації та посиленню захисту прав національних та інших меншин; надати підтримку органам влади та іншим заінтересованим сторонам в Україні в частині забезпечення інклюзивності та уникнення дискримінації, а також у частині захисту прав національних та інших меншин під час війни та в період післявоєнної відбудови; забезпечувати, щоб реалізація післявоєнної політики щодо протидії дискримінації та захисту прав національних меншин стала наскрізним питанням під час вжиття всіх заходів, передбачених цим документом.

Щодо захисту прав жінок визначають, перш за все, підтримку органів державної влади України в частині реалізації Стратегії Ради Європи щодо забезпечення гендерної рівності на 2018-2023 роки та Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) [77]. Також зміцнювати спроможність українських державних службовців, органів прокуратури та правоохоронних органів у питаннях сприяння гендерній рівності та боротьби з насильством щодо жінок, приділяючи особливу увагу вразливим групам населення й особам, які постраждали від війни [136].

Такими напрямками відповідно до вищевказаної Стратегії є наступні: Відповідно до Стратегії Ради Європи на 2018-2023 роки основними напрямками визначались: 1) запобігання гендерним стереотипам та сексизму й боротьба з такими явищами; 2) запобігання та боротьба з насильством щодо жінок і домашнім насильством; 3) забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя; 4)

досягнення збалансованої участі жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних та суспільних рішень [226].

Питання гендерної рівності визначені як одні з пріоритетних у підрозділі щодо здійснення підготовки до чергових виборів. А саме підтримувати збалансовану участь і представництво жінок і чоловіків у виборчих процесах, а також у процесах прийняття політичних і громадських рішень, зважаючи на воєнні та післявоєнні виклики та перспективи,

Щодо розширення прав дитини під час війни та в післявоєнний період визначаються напрями створення можливостей для значущої участі дітей у процесах прийняття рішень, зокрема з питань, що стосуються самих дітей (право бути вислуханим і право голосу під час прийняття всіх рішень, що їх стосуються); підтримання заходів щодо захисту прав усіх дітей, зокрема переміщених дітей, дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей без супроводу дорослих, дітей, яким довелося покинути установи соціального захисту, і дітей з обмеженими можливостями, відповідно до стандартів Ради Європи; надавати інформацію щодо захисту прав людини тимчасово переміщених дітей через електронну службу допомоги з питань надання притулку та міграції [226].

Отже, заходи щодо реалізації післявоєнної політики щодо запобігання обмеження прав окремих категорій громадян спрямовані на захист прав жінок, які стали жертвами під час воєнної агресії, тимчасово переміщених дітей, запровадження заходів протидії дискримінації та захисту прав національних меншин стала наскрізним питанням під час вжиття всіх заходів, передбачених цим документом.

Бачимо, що питання дотримання меж щодо встановлення та реалізації прав і свобод людини і громадянина набувають актуальності у період воєнного стану та, особливо, в умовах повоєнної відбудови.

Говорячи про проблематику повоєнної відбудови держави у сфері прав і свобод людини і громадянина доцільно зазначити про необхідність встановлення конституційних обмежень прав і свобод, які викликані, в першу чергу, потребою

захисту національних інтересів, деокупація територій та встановлення української влади та цінностей у всіх сферах життя.

Такими обмеженнями виділяємо наступні: а) колабораційна діяльність, державна зрада; в) обмеження щодо умов та підстав здійснення заходів перехідного правосуддя; б) обмеження діяльності політичних партій, які заборонені чинним законодавством в контексті майбутніх виборів; г) обмеження щодо участі у реалізації свого активного та пасивного виборчого права.

Колабораційною визнається діяльність відповідно до ст. 1 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX, яким запроваджено ст. 111-1 до Кримінального кодексу України (далі – КК України) та включає в себе наступні дії: публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора; пропаганда у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню; впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти; передача матеріальних ресурсів; провадження господарської діяльності; добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади; організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором; добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території [48].

Отже, бачимо досить великий перелік видів діяльності як посадовців, так і осіб, які займаються господарською діяльністю, освітньою тощо.

Запропоновано проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні

правопорушення» від 20.07.2022 № 2911-IX [154], що констатував складність розмежування правопорушень, передбачених статтями 111 КК України «Державна зрада», 111-1 КК України «Колабораційна діяльність», 111-2 КК України «Пособництво державі-агресору» та 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників», невідповідність встановленого покарання за колабораційну діяльність принципу пропорційності призначення покарання, відображеному у статті 65 КК України, відсутність єдності термінологічного апарату тощо [145].

Крім того, бачимо досить багато питань у осіб, які застосовують ці норми на практиці щодо визначення більш чітких критеріїв та обставин, які пом'якшують покарання. На нашу думку, доцільно прийняти Закон України «Про колаборацію», спроби запровадити який були з 2017 року, де чітко визначити вимоги, окрім іншого, вимогу щодо проведення перевірок під час прийняття на посади державної служби, органів державної влади, в першу чергу, правоохоронних та прирівняних до них, висунення кандидатів на вибори всіх рівнів.

Отже, на нашу думку, доцільно запроваджувати перевірку щодо наявності колабораційної діяльності, пов'язаної із колабораційною, та визначити чіткі критерії умов щодо констатації загроз та як результат відмови у прийнятті на такі державні посади або, навіть, передачі справ для подальшого реагування відповідним органам. Це такі посади, як посади державної служби або служби в органах місцевого самоврядування; призначення на посади суддів; як умова реєстрації кандидатом на вибори (всі кандидати у списку політичних партій, подані як кандидати; склад правоохоронних органів, Збройних Сил України, інших військових формувань тощо; осіб, які призначаються на посади до суб'єктів публічного права, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави.

Проте, не менш важливо, на нашу думку, передбачити механізм чіткої структури органів, які проводять такі перевірки, порядку оскарження особою таких результатів, з метою уникнення використання вказаних засобів в якості

боротьби із політичними опонентами, «опозиційними» кандидатами, «незручними» суддями тощо.

Необхідність запроваджених заходів обмеження щодо зайняття посад державної служби, у державних органах не викликає сумнівів, проте, на нашу думку, такі дії мають запроваджуватись, в першу чергу, через знаходження балансу дотримання прав і інтересів як держави щодо її безпеки, так і громадян щодо обмеження їх особистих, громадянських прав. Досить «жорстке» обмеження прав громадян може привести до масової подачі заяв до ЄСПЛ та отримання державою великих сум компенсації відшкодування завданої такими діями шкоди. Такі заходи є вкрай необхідними в умовах війни, проте ситуація післявоєнної відбудови держави має відображати більше європейських цінностей, зокрема і щодо практики ЄСПЛ та захисту прав та пріоритет саме інтересів людини, громадянина, а державні інтереси мають їх відповідати реалія та загрозам пост-воєнного стану.

Так на сьогодні, на думку народних депутатів, головною проблемою діючого законодавства щодо колаборантів, є відсутність чіткого розмежування на тих, хто свідомо співпрацює з окупантами та тих, хто став заручником обставин. Так, широко відомими є факти, що без отримання російського паспорта та формальної демонстрації лояльності окупаційній владі мешканцям окупованих територій фактично неможливо влаштуватися на роботу та отримувати мінімальні соціальні гарантії. Така ситуація створює проблему, що люди просто бояться повертатися на підконтрольну Україні територію або після деокупації зі страхом дивляться на те, що на них чекає в майбутньому.

Отже, необхідним видається уточнення формулювання, за які настає відповідальність за колабораційну діяльність. Такими критеріями може бути наявність у діях умислу або примусу. Так відповідно до ст. 24 КК України умисел передбачає, що особа усвідомлювала суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала або припускала їх настання. У свою чергу, згідно з нормами ст. 40 фізичний або психічний примус не є кримінальним правопорушенням дія або

бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками [105].

Отже, доцільно визначити наступні обставини, у разі настання яких можна говорити про відсутність або пом'якшення відповідальності за складом злочину «колабораційна діяльність», а саме ті самі дії, вчинені під примусом та під погрозами; дії, вчинені для реалізації та захисту прав, що забезпечують потреби до нормального людського існування.

Окремо зазначимо, що після запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність та пособництво державі-агресору, всі міністерства і відомства отримують сотні звернень від громадян, органів місцевого самоврядування, комунальних установ та бізнесу щодо того, в яких межах і як вони мають діяти, щоб їхня діяльність не підпадала під відповідні статті кримінального закону.

Так під дії ст. 111-1 КК України підпадає фактично цілком правомірна діяльність, зокрема заходи, спрямовані на розв'язання гуманітарних проблем, зокрема медичного обслуговування, діяльності у галузі трубопровідного транспорту, робота магазину з продуктами харчування тощо.

Так, проектом Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України» від 08.08.2022 № 2911-IX, яким пропонується чітко визначити перелік видів діяльності та заходів, які можливо здійснювати на тимчасово окупованих територіях, якщо при цьому не вчиняється пособництво державі-агресору, а також наділити Кабінет Міністрів України, Національний банк України та незалежні регулятори повноваженнями визначати особливості та встановлювати обмеження здійснення суб'єктами господарювання визначеного переліку видів діяльності та заходів [153].

Так, до таких заходів доцільно віднести забезпечення прав і свобод людини і громадянина; оперативно-розшукову діяльність; досудового розслідування;

заходів, визначених Кодексом цивільного захисту України; заходів, передбачених Конвенцією про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту; заходів, спрямованих на розв'язання гуманітарних проблем, зокрема медичного обслуговування та надання медичних послуг, соціального обслуговування та надання соціальних послуг; надання житлово-комунальних послуг; заходів із виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також заходів із виконання інших норм та принципів міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року; сприяння відновленню територіальної цілісності України; заходів, спрямованих на виконання і відбудовування кримінальних покарань, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту; заходів, спрямованих на дотримання вимог ядерної та радіаційної безпеки ядерних установок, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, уранових об'єктів, джерел іонізуючого випромінювання, заходів радіаційного захисту, захисту критичної інфраструктури та захисних гідротехнічних споруд, зокрема забезпечення господарської діяльності юридичних осіб, задіяних в обслуговуванні таких об'єктів, а також трудової діяльності їх працівників; діяльності з поховання померлих; заходів з організації охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду [153].

Окреме питання стосувалось заходів освітньої діяльності, отже запропоновано виокремити таку діяльність, якщо при цьому не здійснюється пропаганда з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, або інші дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора [153].

Отже, критеріями так само можна визнати забезпечення життєдіяльності населення, підтримання інфраструктура, надання соціальних, медичних послуг, діяльність освітнього процесу. Проте визначити обмеження, якщо така діяльність має на меті здійснювати пропаганду, сприяти збройній агресії проти України,

утвердженню та глорифікації дій країни-окупанта, героїзація учасників збройних формувань.

Окремі концепції відновлення деокупованих територій пропонують застосовувати засади люстрації щодо осіб, які займали посади в державних органах у період окупації території. Отже можливим так само є використання практики ЄСПЛ, викладену у рішенні «Полях проти України» від 17.10.2019 [170]. Суд зауважив наступні засади, які були порушені: а) дуже широке коло осіб, які були звільнені виключно на підставі, що вони займали посади на державній службі протягом більш ніж року за часів президентства Януковича, або на підставі зайняття посад у Комуністичній партії до 1991 року; б) відсутність звинувачень або зауважень стосовно особистої ролі кожного, обставин, які змусили осіб так робити; в) визначення ролі кожного люстрованого, їх особистого вкладу у публічну політику, яка призвела до створення недемократичного режиму. Отже, на нашу думку, доцільно використовувати такі критерії на етапі прийняття законодавства і прораховувати наслідки на декілька років, а не тільки політичні потреби сьогодення.

Крім того, треба розуміти, що ЄСПЛ постановив Україні сплатити кожному заявнику 5000 євро на відшкодування моральної шкоди. Суд також присудив 1500 євро першому заявнику і по 300 євро другому і п'ятому заявникам на кожного на відшкодування судових витрат. [109]. Отже кожен раз це ще і фінансове навантаження на кошти платників податків та розтрати, які можуть піти на таку необхідну відбудову держави.

Таким чином, наступними критеріями концепції конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні у повоєнний період мають бути наступні: а) підтверджений доказами факт зайняття посади або господарської діяльності на окупованій території; б) наявність обставин, за якими особа приймала то чи інше рішення, вчиняла ті чи інші дії; в) психічне ставлення особи до вчинення таких дій – свідоме бажання настання окупації територій, підтримання правильності такої ідеї та дій чи ; г) мотив - встановлення режиму держави-окупанта, допомога військовим формуванням держави-окупанта,

забезпечення життєдіяльності території, населення, захист прав і свобод людини і громадянина, проведення розшукових дій та підривної діяльності в інтересах української держави; д) факти завдання шкоди українській державності; е) чіткий термін встановлення обмеження щодо права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, який має бути адекватним вчиненому злочину або правопорушенню.

Отже, відповідно до ст. 134 Виборчого кодексу України важливою особливістю пасивного виборчого права на загальнодержавних виборах є обмеження його суб'єкта цензом осілості (у достатньо загальній формі) - вимогою проживання в Україні протягом останніх п'яти років. Метою цього цензу є забезпечення достатньої обізнаності потенційних депутатів із конкретними проблемами державного і суспільного життя України. Очевидно, що наявність великої кількості осіб, які перебувають за кордоном на сьогодні обмежує їх право бути обраним [16]. Отже, на нашу думку, доцільно вносити зміни та вказувати вимоги щодо відмови від застосування такої вимоги в період воєнного стану з метою недопущення обмеження права бути обраним та створення умов всебічної реалізації пасивного виборчого права.

З метою проведення місцевих виборів потрібно переглядати зміст ст. 7 ВК України, де зазначено, що військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах [16]. Особливо такі питання торкаються права обирати військовослужбовців, осіб, які тимчасово перебувають за кордоном, внутрішньо переміщених осіб тощо. Отже ця норма підлягає перегляду враховуючи умови воєнного стану та післявоєнного періоду проведення виборів.

Політичне життя України в умовах воєнного стану отримало певні зміни та певні обмеження. Так Указом Президента України «Про введення і дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо

призупинення діяльності окремих політичних партій" від 19.03.2022 № 153/2022 [233] та внесено зміни до ст. 5 п. 9-1 Закону України «Про політичні партії» від 05.04.2001 № 2365-III було заборонено діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну [58]. Відповідно до законодавчого механізму заборона політичної партії здійснюється шляхом подання адміністративного позову (чомусь виключно до м. Львову) і рішенням суду, яке набирає законної сили, партія вважається забороненою. Так рішенням восьмого апеляційного адміністративного суду від 20.06.2022 у справі П/857/8/22 заборонено політичної партії «Опозиційна платформа «За життя» [175]. У зв'язку з цим наявні законопроекти, які пропонують заборонити участь у наступних виборах всіх членів політичних партій, які заборонено. На нашу думку, питання повної заборони на обмеження прав бути обраним на підставі виключно приналежності до партії до введення воєнного стану без визначення провини кожного та окремих його дій щодо наявності реальних закликів до співпраці з державою-агресором, вчиненні конкретних дій та інший склад правопорушень і, тим більше, термін такої заборони так само має бути чітко визначений та пропорційний шкоді, яку завдали державній безпеці, державному устрою, інтересам суспільства конкретні дії конкретної особи. Так само як і в ситуації з люстрацією потрібно використовувати отриманий досвід та наперед передбачати наявність порушень прав і свобод людини і громадянина та уникати відповідальності держави за такі нововведення відповідно до рішень, які може винести ЄСПЛ у майбутньому.

Окремі обмеження запроваджуються щодо осіб, відносно яких є вирок за статтями КК України 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору» тощо. Відповідно до зазначеної вище норми ст. 134 ВК України особи можуть бути відсторонені від виборчого процесу за наявності рішення суду та непогашеної судимості. Отже згідно положень ст. 134 ВК України

не може бути висунутий кандидатом та обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку [16]. Отже умовою є наявність умисного злочину і тут треба розуміти, що застосування судимості за вчинення умисного злочину як підстави для втрати пасивного виборчого права на виборах народних депутатів України, на перший погляд, не повинно викликати проблем. Вищезгадані статті КК України прямо передбачають санкції у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років. Припускаючи, що до «певних посад» входять і виборні посади (як це прийнято в доктрині кримінального права та в судовій практиці) і що народний депутат України є посадовою особою, така санкція по суті позбавляє засудженого пасивного виборчого права не лише на строк своєї дії, але й протягом строку судимості (до її погашення або зняття). При цьому доцільно мати на увазі, що ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Скоппола проти Італії» 2012 року визнав законною мету позбавлення виборчих прав особи, якій заборонено займати державні посади, як таку, що спрямована на належне функціонування та збереження демократичного режиму [190]. Варто, однак, узяти до уваги, що це обмеження пасивного виборчого права не застосовне до набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Враховуючи значну тривалість кримінального процесу навіть на його судових стадіях, потрібно мати на увазі, що такі особи на найближчих виборах після припинення (скасування) воєнного стану, найімовірніше, ще не будуть позбавлені пасивного виборчого права з цієї підстави. Вважаємо, що це питання заслуговує на увагу законодавця [225].

Проте ураховуючи тривалий період досудового розслідування та ймовірність відсутності вироків, які вступили в законну силу, виникає потреба у інших механізмах виявлення та відсторонення таких осіб. Проте з іншого боку, потрібно враховувати базову засаду правосуддя в державі, що відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [93]. Отже

обмеження її прав через наявність певних підозр є таким, що прямо протирічить Конституції України.

Отже, визначаємо ще один критерій як наявність вироку суду, який вступив в законну силу та така судимість є непогашеною.

Відповідно до розпорядження КМУ № 1219-р, яким затверджено «План дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад» від 30.12.2022 (далі - План) [217], визначено першочергові кроки з відновлення деокупованих територіальних. Так зазначено про гарантування окремих прав і свобод та недопущення дискримінації щодо їх використання: п. 6. Плану регулює питання захисту культурних прав та гарантує забезпечення відновлення функціонування української мови як державної на деокупованих територіях з урахуванням гарантій вільного розвитку, використання і захисту мов корінних народів і національних меншин України [217].

Одним із заходів п. 14. запроваджено виявлення осіб, причетних до колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору, де відповідальним є органи Мінюсту, місцеві військові (державні) адміністрації; п. 61. передбачає забезпечення ведення обліку фактів порушення прав і свобод цивільного населення внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України відповідно до принципів і норм міжнародного права; п. 62. Гарантує забезпечення надання правової допомоги населенню згідно із Законом України «Про безоплатну правову допомогу»; п. 109 закріплює обов'язок вжиття заходів для виявлення фактів порушення особистих прав і свобод людини і громадянина, зокрема рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, документування таких правопорушень і прийняття рішень відповідно до законодавства [217].

Отже, констатуємо, що такий План передбачає вжиття заходів щодо захисту прав і свобод людини і громадянина на окупованих територіях та в умовах дотримання норм національного та міжнародного права, гарантування їх реалізації.

Законодавцями були зроблені спроби регулювання правовідносин у сфері запровадження заходів перехідного періоду, проте на той час вони не знайшли підтримки парламентарів. Так проект Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду» від 06.08.2021 № 5844 [156] (проект було знято з розгляду на початку 2022 року) та проект Закону України «Про засади реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій України» від 31.08.2021 № 5844-1 [157] (проект знятий з розгляду у вересні 2022 р.). Зараз створена міжурядова група, яка розробляє програмний документ щодо першочергових заходів для вжиття у пост-воєнний період щодо швидкого реагування та поновлення прав на деокупованих територіях.

Крім того зазначимо, що питання конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина у повоєнний період будуть актуальними як для деокупованих територій, так і всієї держави в цілому, що є однією з характерних ознак відступу від права, а саме тимчасовість і поновлення законів в умовах відсутності загрози життю нації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Досвід Європейських країн щодо запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина говорить про відсутність обов'язку на рівні норм законодавства щодо проголошення надзвичайних і воєнних станів, а лише настання небезпеки та наявності законодавства загального характеру із виокремленням чітких правил та умов запровадження тих чи інших обмежень. А також вимоги до законодавчих актів, якими визначаються обмеження: нормативно-правовий акт повинен бути конституційним у формальному та матеріальному відношенні; заборона обмежуючих законів індивідуальної дії та чітке посилення на норми Конституції та конкретних законів щодо прав і свобод, які обмежуються.

2. Необхідність встановлення конституційних обмежень прав і свобод у післявоєнний період викликана, в першу чергу, потребою захисту національних інтересів на деокупованих територіях та встановлення української влади та цінностей у всіх сферах життя.

Конституційні обмеження доцільно розділити за наступними критеріями: 1. Щодо права бути обраним: а) перегляд можливості обмеження щодо права бути висуненим кандидатом від політичних партій, які заборонені законодавством (можливо щодо вищого керівництва партії або осіб, які фактично здійснювали діяльність, що визнана забороненою) 2. Партійне життя: а) політична приналежність до партій, які були заборонені рішенням РНБО на початку введення воєнного стану; б) обмеження політичних прав в умовах воєнного стану та «завмирання» політичного життя. 3. Особиста роль у подіях воєнної агресії: а) вчинення правопорушень чи злочинів проти національної безпеки (колабораційна діяльність, співпраця з державою-агресором і тд.);

Прийняти Закон України «Про колаборацію», спроби запровадити який були з 2017 року, де чітко визначити, окрім іншого, вимогу щодо проведення перевірок під час прийняття на посади державної служби, органів державної влади, в першу

чергу, правоохоронних та прирівняних до них, висунення кандидатів на вибори всіх рівнів.

Закріпити норми проведення обов'язкової перевірки щодо наявності колабораційної діяльності, пов'язаної із колабораційною, та визначити чіткі критерії умов щодо констатації загроз та як результат відмови у прийнятті на такі державні посади або, навіть, передачі справ для подальшого реагування відповідним органам. Це такі посади, як посади державної служби або служби в органах місцевого самоврядування; призначення на посади суддів; як умова реєстрації кандидатом на вибори (всі кандидати у списку політичних партій, подані як кандидати; склад правоохоронних органів, Збройних Сил України, інших військових формувань тощо; осіб, які призначаються на посади до суб'єктів публічного права, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави.

Передбачити механізм чіткої структури органів, які проводять такі перевірки, порядку оскарження особою таких результатів, з метою уникнення використання вказаних засобів в якості боротьби із політичними опонентами, «опозиційними» кандидатами, «незручними» суддями тощо.

Запровадження таких заходів, в першу чергу, можливо виключно через знаходження балансу дотримання прав і інтересів як держави щодо її безпеки, так і громадян щодо обмеження їх особистих, громадянських прав. Досить «жорстке» обмеження прав громадян може привести до масової подачі заяв до ЄСПЛ та отримання державою великих сум компенсації відшкодування завданої такими діями шкоди. Такі заходи є вкрай необхідними в умовах війни, проте ситуація післявоєнної відбудови держави має відображати більше європейських цінностей, зокрема і щодо практики ЄСПЛ та захисту прав та пріоритет саме інтересів людини, громадянина, а державні інтереси мають їх відповідати реалія та загрозам пост-воєнного стану.

Отже, критеріями так само можна визнати забезпечення життєдіяльності населення, підтримання інфраструктура, надання соціальних, медичних послуг, діяльність освітнього процесу. Проте визначити обмеження, якщо така діяльність

має на меті здійснювати пропаганду, сприяти збройній агресії проти України, утвердженню та глорифікації дій країни-окупанта, героїзації учасників збройних формувань.

ВИСНОВКИ

1. Конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні можна визначити як комплексний міжгалузевий інститут права, основні засади якого містяться у Конституції України та знаходять подальше відображення у Законах України з різних галузей права; визначає підстави, умови втручання держави у права і свободи людини і громадянина, та має застосовуватись у виключних для суспільства, держави та життя кожної людини ситуаціях; відповідати принципам верховенства права, пропорційності, справедливості; визначає баланс між інтересами суспільства, держави, індивіда та є запобіжником узурпації влади та свавілля держави, окремого громадянина.

2. Міжнародно-правові засади обмеження прав і свобод людини і громадянина визначаються в межах ратифікованих міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, характеризуються наявністю досить розгалуженого масиву актів щодо різних видів прав і свобод та закріплюють базові засади та основні вимоги до запровадження таких обмежень. Доцільно визнати, що Загальна декларація прав і свобод людини та Пакт про політичні та громадянські права разом із Європейською Конвенцією з прав людини мають найбільший вплив на розвиток національного законодавства, знайшли відображення у нормах Конституції України та визначають основні конституційні засади обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Особливостями запровадження конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах воєнного та надзвичайного станів є вимога відповідності, в першу чергу, нормам Пакту про громадянські та політичні права, механізму міжнародного інформування та контролю у цій сфері. До Пакту прийнято Паризькі мінімальні стандарти щодо прав людини в надзвичайних ситуаціях та Сіракузькі принципи тлумачення обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, відповідність яким має бути дотримана у нормах національного законодавства в умовах воєнного стану.

3. Констатуємо, що історично обмеження прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України відбувалось на різних етапах державотворення і фактично стало поштовхом до супротиву, підставою певних змін у бік розширення прав певним категоріям населення та фактично шляхом розвитку української державності. На ранніх етапах такими видами прав і свобод ставали, перш за все, особисті права щодо права на життя, право на свободу та особисту недоторканність у різних проявах відповідно до соціальної приналежності осіб. У подальшому ключовим стало питання утиску свободи віросповідання та заборони православної віри, фактично бути українцем, запровадження заходів ополячення, що породило різні форми обмеження прав і свобод. Проте саме обмеження таких прав і стає на багато століть рушійною силою всіх визвольних рухів на території України. У подальшому, обмеження прав і свобод залежало від соціальної приналежності, у том числі, у період перших радянських Конституцій щодо робітників і селян, коли неналежність до трудового класу була основною підставою для обмеження тих чи інших прав і свобод.

4. Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні є врегульованими нормами Конституції України, міжнародних договорів, ратифікованих Україною, та законами України суспільні відносини, змістом яких є встановлення тих чи інших звужень різного виду прав і свобод, а також переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені, за наявності настання виключних для здоров'я нації, безпеки держави обставин та зі збереженням балансу інтересів держави і суспільства та окремої людини, що відповідають конституційним принципам, в першу чергу верховенства права, та практиці ЄСПЛ. Об'єктом правовідносин є права і свободи людини і громадянина, визначені у Конституції України, міжнародних договорах, ратифікованих Україною та законодавстві України. Суб'єктний склад правовідносин характеризується наявністю специфічних органів в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Проте виходимо з того, що механізм встановлення норм, які за своєю ідеєю є певним обмеження прав і свобод і людини, а саме рамки дозволеної поведінки і механізм конституційних обмежень є різними за суттю та порядком реалізації.

Змістом вищевказаних правовідносин визначаємо у позитивному та негативному аспекті. Так позитивним змістом є тимчасове або постійне, чітко визначене Конституцією України та законами України звуження змісту та обсягу прав і свобод, яке не порушує сутності змісту основного права та спрямоване на встановлення балансу між інтересами держави і окремого громадянина. Характерною ознакою є конституційна заборона звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів; зміна Конституцію України, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

У негативному аспекті зміст таких правовідносин може розглядатись як засіб перевищення, узурпації влади у демократичному суспільстві, незаконне та не виправдане втручання держави щодо підстав обмеження та їх наслідків для прав і свобод людини і громадянина.

Видами правовідносин виділяємо, в першу чергу, такі, що запроваджуються в умовах дії права та в умовах відступу від права; обмежені в часі та ті, які не обмежуються в часі; щодо суб'єктного складу - за групами та окремими видами прав і свобод людини і громадянина (правовідносини щодо обмеження політичних прав тощо); об'єктного складу - за функціями тих чи інших органів (правовідносини щодо встановлення конституційних обмежень прав і свобод, контролю тощо); підстав обмеження - загрози життю і здоров'ю людини і громадянина; національній безпеці; суспільній моралі тощо та інші види ознак, що можуть бути підставою для класифікації правовідносин.

Характерною обов'язковою ознакою є відповідність чітким принципам, визначеним у Міжнародному білі про права людини, Європейській конвенції з прав людини, інших міжнародних договорах, Конституції України.

5. Конституційно-правовий механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні визначається як система закріплених на рівні Конституції України, відображених у подальшому на рівні законів та, у виключних випадках, підзаконних актів, підстав, умов, засад щодо звуження різних видів прав і свобод людини і громадянина; системи органів, до компетенції яких входить як

здійснення таких обмежень, так і їх запровадження в умовах воєнного та надзвичайного стану, контроль за їх межами, формами реалізації, захист від перевищення за допомогою національних та міжнародних засобів.

Конституційні обмеження прав і свобод в Україні в умовах дії норм права характеризуються вимогою абсолютної необхідності для існування демократичних інститутів; чітким визначенням у національному законодавстві достатніх та ефективних гарантій проти зловживань державою, а саме: характеру, масштабу і тривалості заходів, підстав застосування та засобів правового захисту особи, щодо якої вживаються заходи, положень, меж виконання повноважень органами; наявністю чітких стандартів законодавства щодо його якості, доступності та передбачуваності наслідків впровадження та їх виключної необхідності в демократичному суспільстві.

Кожен вид прав і свобод, які визначені у Конституції України як такий, що може бути обмеженим, має свої особливості, в першу чергу, щодо підстав та мети встановлення для суспільних, державних та особистих інтересів людини і громадянина, а саме: а) інтересів національної безпеки та громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам; б) охорони здоров'я населення; в) захисту прав і свобод інших людей; г) захисту моральності населення; д) захисту репутації; е) запобіганню розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; є) нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити; ж) запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справ.

6. Конституційні обмеження прав і свобод в умовах відступу від права можуть поділятися на умови надзвичайного та воєнного стану. Аналіз чинного законодавства дав змогу зробити висновки про наявність фактичних обмежень права і свобод людини і громадянина з підстав анексії Криму, часткової окупації територій Донецької та Луганської областей з 2014 року, що фактично можна прирівняти до воєнного стану, та умови пандемії COVID-19, підстави та форми запровадження обмежень прав і свобод в умовах якого говорять про ознаки надзвичайного стану.

Правове регулювання у першому випадку здійснювалось відповідно до вимог міжнародного-правового механізму відступу від прав з 2015 року. Проте у період пандемії такі обмеження введені без проголошення надзвичайного стану та/або офіційного відступу від права та за наявності порушення норм Конституції України щодо передачі виключних повноважень парламенту, які стосуються ухвалення актів у сфері обмеження прав людини, органу виконавчої влади Кабінету Міністрів України.

Особливостями конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану є наступні: а) тимчасовість встановлення таких обмежень періодом існування спеціального правового режиму в державі; б) розширений склад суб'єктів, які мають право запроваджувати такі обмеження: військово-цивільні адміністрації, воєнні адміністрації; розширено повноваження інших державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з метою швидкого реагування та вжиття заходів щодо відвернення небезпеки, забезпечення життєдіяльності громадян в умовах воєнної агресії та небезпеки життю і здоров'ю населення; в) виконання обов'язку державних органів щодо інформування міжнародних та європейських структур про терміни та обсяг обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Підставами обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах відступу від права (воєнного або надзвичайного стану) мають бути наступні: а) наявність умов офіційного запровадження або продовження воєнного або надзвичайного стану, що загрожує життю нації; б) введені обмеження не повинні виходити за рамки, суворо необхідні гостротою ситуації; в) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом.

Внести відповідні зміни до ст. 8 «Заходи правового режиму воєнного стану» Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII щодо запровадження вищезазначених критеріїв до чинного законодавства України.

7. Механізм захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод в Україні визначається як система визначених Конституцією

України, законодавством засобів, які надають можливість громадянам та суб'єктам з іншим правовим статусом захистити свої права і свободи від безпідставного, надмірного їх обмеження з боку держави. Такий механізм є актуальним і дієвим в умовах відступу державою від права та має більш розширений перелік засобів міжнародного захисту, у тому числі, щодо відшкодування шкоди, завданої в наслідок збройної агресії.

Критеріями щодо встановлення державами конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина відповідно до аналізу практики Європейського суду з прав людини доцільно визначити наступні: якість закону, доступність та можливість передбачити його наслідки, із дотриманням принципу юридичної визначеності та верховенства права. У разі наявності подвійного тлумачення таких норм щодо встановлення конституційних обмежень реалізації прав і свобод людини і громадянина можуть створюватись умови їх фактичного порушення.

Вказані критерії доцільно запровадити на рівні чинного законодавства шляхом внесення змін до розділу I «Загальні положення» Закону України «Про правотворчу діяльність» від 28.08.2023 № 3354-IX.

8. Аналіз конституційного доробку Європейських держав дозволяє зробити висновок про виокремлення наступних умов запровадження конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина в державах ЄС та Великобританії: 1) наявність небезпеки, яка загрожує демократичному розвитку або існуванню будь-якої території, чи коли такі обмеження є необхідними для запобігання епідемії, вжиття ряду заходів для подолання стихійних лих або особливо тяжких нещасних випадків, захисту молоді від злочинних діянь; 2) виключність запровадження обмежень прав людини лише законом або на основі закону. При чому цей закон повинен мати загальний характер, а не бути застосованим для окремого випадку; нормативно-правовий акт повинен бути конституційним у формальному та матеріальному відношенні; заборона обмежуючих законів індивідуальної дії та чітке посилення на норми Конституції та конкретних законів щодо прав і свобод, які обмежуються. Положення щодо вимог до нормативно-правових актів доцільно відобразити шляхом прийняття змін до Законів України

«Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII, «Про надзвичайний стан» від 13.03.2000 № 1550-III, «Про правотворчу діяльність» від 28.08.2023 № 3354-IX.

9. Проблематика повоєнної відбудови держави у сфері прав і свобод людини і громадянина може містити певні елементи конституційного обмеження прав і свобод людини і громадянина у пост-воєнний період в Україні, які викликані, в першу чергу, потребою захисту національних інтересів на деокупованих територіях та встановлення там засад та цінностей української влади та українського народу у всіх сферах життя. Доцільно розробити Концепцію захисту прав і свобод людини і громадянина у період повоєнної відбудови як складову Концепції перехідного правосуддя. Складовими її мають бути, перш за все, перелік прав і свобод, які можуть бути обмежені відповідно до норм Конституції України: громадянські, політичні. Умовами запровадження таких обмежень мають бути наступні: наявність небезпеки для держави та її територіальної цілісності, подолання наслідків збройної агресії, відновлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях, реінтеграцію деокупованих територій та їх мешканців, розбудову сталого миру і неповторення окупації. Отже держава може запровадити режим відступу від права на певний період, який потрібен для відновлення української державності. У разі відсутності умов відступу від права доцільно запроваджувати обмеження відповідно до норм Конституції України та вимог міжнародних договорів, практики ЄСПЛ.

Формами обмеження виділяємо наступні: а) люстраційні заходи; б) обмеження щодо умов та підстав здійснення заходів перехідного правосуддя; в) обмеження у зайнятті посад в органах державної влади осіб, які є членами політичних партій, що заборонені чинним законодавством, з урахування ступеня вини кожного особисто. Вказані заходи доцільно запроваджувати виключно відповідно до норм Конституції України та практики ЄСПЛ.

Визначення чіткого терміну запровадження обмежень, в першу чергу, щодо люстраційних заходів – не більше 5 років, та чітке переконання у конкретних

наслідках роботи тих чи інших посадових осіб за наявності фактів. Перегляд запроваджуваних заходів обмеження та наслідків щодо меж втручання держави в права і свободи людини і громадянина. Розробити та прийняти Закону України «Про захист прав і свобод людини і громадянина в умовах перехідного періоду», де закріпити вказані засади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Нове ставлення до прав людини – мета реформування українського адміністративного права. *Юридична Україна*. 2005. № 5. С. 31–35.
2. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-е, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 656 с.
4. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галуцька В., О. Правоторової О. та інш.. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
5. Александрова О.С., Горбань О.В., Мартич Р.В. Філософія права: Навчально-методичний посібник. – Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. - 126 с.
6. Андрієвська О. В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 3-8.
7. Боярська З. І. Б 86 Історія держави і права України: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2001. — 280 с.
8. Брюгерр В. Образ людини і концепції прав людини Проблиеми філософії права. 2003. Т. 1 С. 136-146.
9. Булеца С.Б., Менджул М.В. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С.Б.; д.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
10. Бунчук О. Новітні людські права. Прийняти не можна заборонити від 28.07.2020. <https://law.chnu.edu.ua/novitni-liudski-prava-pryiniaty-ne-mozhna-zaboronyty/>

11. Бусол К., Гамільтон Р. Перехідне правосуддя в Україні: рекомендації для поліці-мейкерів. <https://www.justsecurity.org/81740/transitional-justice-in-ukraine-guidance-to-policymakers-ua/>

12. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основні галузі. К.: Либідь, 2004. С. 206–208.

13. Велика Українська енциклопедія. https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8

14. Венеційська комісія «Верховенство права». Березень 2011 р. chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf

15. Верховний суд України. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2022 році. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zdisn_pravos_2022.pdf

16. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

17. Використання договорів Ради Європи у судовій практиці Європейського суду з прав людини. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/!/European_Conventions_case_law.pdf

18. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) від 24 грудня 2019 року у справі № 9-в/2019 за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009v710-19#Text>

19. Виступ Голови Верховної Ради України щодо стану роботи парламенту від 15.08.2022 <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/226960.html>

20. Гетьман А.Б. Історичні етапи обмежень прав і свобод людини і громадянина до прийняття Конституції України URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19125/%D0%93%D0%B5%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B9%20%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y

21. Гошовська В. А. Парламентаризм: підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. / В. А. Гошовська та ін. Київ: НАДУ, 2019. 704 с.

22. Гурковська Н. Шлях до миру: через перемогу і перехідне правосуддя. Експертний центр з прав людини. 30 березня 2023 року. <https://ecpl.com.ua/news/shliakh-do-mygu-cherez-peremohu-i-perekhidne-pravosuddia/#:~:text>

23. Данільцева В., Лапка О. Покоління прав людини. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4103> (дата звернення 04.09.2022 р.).

24. Дашковська О. Покоління прав людини як соціальна форма опосередкування свободи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету 2016. №22. С. 4 – 7.

25. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

26. Долженков О.О. Д64 Публічне управління та адміністрування: вступ до спеціальності : навч. посіб. / О. О. Долженков. – Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2019. – 190 с.

27. Донченко О.П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 45-50.

28. Дорошенко Е. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. № 5. 2022. С. 247-253.

29. Дорошенко Е. Р. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколінь прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. № 10. 2021. С. 71 – 74.

30. Дорошенко Е.Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичної безпеки у повоєнний період. Юридичний науковий електронний журнал. № 7. 2013. С. 65-68.

Дорошенко Е. Р. Конституціоналізм і парламентаризм як цивілізаційний вибір України та гарантія прав і свобод людини і громадянина. Юридичний вісник. № 3. 2023. С. 258-264.

31. Еволюція прав людини. European Council
<https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights>

32. Етика юриста : конспект лекцій / укладач Л. В. Теліженко. – Суми : Сумський державний університет, 2020. – 163 с. С. 22.

33. Етимологічний словник української мови у семи томах / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Головний редактор О. С. Мельничук. — Київ: «Наукова думка», 1982—2012

34. Європейська конвенція з прав людини або Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950, ратифікована Україною 17.07.1997 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

35. Європейський Суд з прав людини «Відступ від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини». https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr

36. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2022 рік <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

37. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 6 місяців 2023 року <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

38. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2023. https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf

39. Жильнікова Н.Д. Конституційно-правове регулювання інституту обмеження прав і свобод людини і громадянина: порівняльний аналіз. Право. Вип. 21. Том 1.

40. Журавльова Г. Стверджувальні дії держави та принцип рівності Jurnalul juridic national: teorie și practică, 2017, nr. 3(25) С. 27-30.

41. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15?find=1&text=%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86#w1_4

42. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Харків: Право, 2009. — 584 с.

43. Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>

44. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.11.2006 № 3477-IV <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

45. Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03.02.2015 № 141-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19?find=1&text>

46. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.03.2022 № 2259-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>

47. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 17.03.2020 № 530-IX

48. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

49. Закон України «Про громадські об'єднання» від 27.03.2012 № 4572-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#top>

50. Закон України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 № 3855-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12?find=1&text#Text>

51. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

52. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

53. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 № 1506 <https://www.president.gov.ua/documents/1506-vi-9231>

54. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 04.06.2000 № 1645-III <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

55. Закон України «Про Конституційний суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19?find=1&text>

56. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>

57. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 № 2268-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

58. Закон України «Про політичні партії» від 05.04.2001 № 2365-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14?find=1&text=%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#w1_1

59. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text>

60. Закон України «Про ратифікацію міжнародних договорів» від 29.06.2004 № 1906-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906->

extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://rm.coe.int/factsheet-derogation-in-time-of-emergency/1680a2868e

71. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 78-87.

72. Історія виборів. Виборчі права громадян
<https://www.opora.ua.org/vybory/istoriia-viboriv-viborch-prava-22863>

73. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України: громадянські та політичні права і свободи людини і громадянина
<https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/43-gromadyanski-ta-politychni-prava>

74. Каталог юридичних позицій Конституційного суду України: особисті права і свободи URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/42-osobysti-prava-i-svobody>

75. Каталог юридичних позицій Конституційного суду України: соціальні, економічні та культурні права і свободи людини і громадянина
<https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/44-ekonomichni-socialni-ta-kulturni-prava>

76. Кожевнікова В. Співвідношення правової категорії обмеження з іншими правовими категоріями у праві. Підприємництво, господарство і право. № 1, 2018 С. 18-21.

77. Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

78. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

79. Конвенція про права людини від 20.11.1989.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

80. Конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 7 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року № 2464-VI. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/5_7130_2019.pdf

81. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 90, підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, частини сьомої статті 21 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III. [31https://ccu.gov.ua/novyna/do-ksu-nadiyshly-konstytuciyni-podannya-uprovnovazhenogo-verhovnoyi-rady-ukrayiny-z-prav](https://ccu.gov.ua/novyna/do-ksu-nadiyshly-konstytuciyni-podannya-uprovnovazhenogo-verhovnoyi-rady-ukrayiny-z-prav)

82. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука ; [О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, Т. І. Гудзь та ін.] ; передм. М. І. Марчука. – Харків, 2019. – 484 с.

83. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. - К.: Ваіте, 2021. – 528 с.

84. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Юридична думка, 2006. Т. 1. 544 с.

85. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

86. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. К65 посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан [та ін.] ; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова ; тех. ред. Ю. Д. Ба тан. — Одеса : Юридична література, 2017 — 256 с.

87. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2008. 252 с.

88. Конституційні скарги, що надійшли до Конституційного Суду України, та їх опрацювання станом на 31 серпня 2023 року. <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-skargy-shcho-nadiyshly-do-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-ta-yih-oprasyuvannya-47>

89. Конституція Естонії від 28 червня 1992 року. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en (дата звернення 07.09.2022 р.).

90. Конституція Литви від 25 жовтня 1992 року. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.21892?jfwid=-wd7z8ivg5> (дата звернення 07.09.2022 р.).

91. Конституція Польщі від 2 квітня 1997 року. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (дата звернення 07.09.2022 р.).

92. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 20.10.2021).

93. Конституція України, редакція від 01.01.2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%8E#w1_2

94. Конституція Української соціалістичної радянської республіки (березень 1919 р. URL:)<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>

95. Конституція Української соціалістичної радянської республіки від 30.01.1937 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text

96. Конституція УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>

97. Конституція УРСР від 20.04.1978 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text>

98. Конституція Фінляндії від 11 червня 1999 року. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731_20111112.pdf (дата звернення 07.09.2022 р.).

99. Конституція Хорватії від 22 грудня 1990 року. URL: <https://constitutionnet.org/sites/default/files/Croatia%20Constitution.pdf> (дата звернення 07.09.2022 р.).

100. Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 року. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/czech/czech--r.htm (дата звернення 07.09.2022 р.).

101. Конституція Чорногорії від 25 жовтня 2007 року. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/me/me004en.pdf> (дата звернення 07.09.2022 р.).
102. Косілова О.І. Інформація і право <http://il.ippi.org.ua/article/view/220988/220657>
103. Косілова О.І. Теоретичні та практичні аспекти обмеження прав і свобод: вітчизняний та зарубіжний досвід .Інформація і право. ; 3(34). 2020. С. 26-32.
104. Косілова О.І., Поєдинок В.В. Втручання у права людини в німецькій та українській правових доктринах (2019). Порівняльно-аналітичне право. № 3, 50-56. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/13.pdf (дата звернення: 05.05.20).
105. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
106. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека; Харьковская правозащитная группа. Х.: Фолио, 2001. 112 с.
107. Лотюк О.С. Конституційна цінність прав людини на шляху розбудови учасних форм партиципаторної демократії. Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 47. Т. 1. 2017. С. 81-84.
108. Лотюк О.С., Митник О.В. Механізм судового захисту конституційних прав людини: Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації. Кол. Монограф. За заг. ред. Мішиної Н.В. Одеса. 2020. С. 257-282.
109. Люстрація порушила права українських чиновників. Укрінформ від 17.10.2019. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2800623-lustracia-porusila-prava-ukrainskih-cinovnikov-risenna-espl.html>
110. Максименцева Н. Парламентаризм у публічному управлінні в умовах воєнного стану (юридичний аспект). Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 10. С. 99-102.

111. Максименцева Н., Максименцев М., Корнякова Т. Парламентаризм та його складові у сучасній правовій науці. *Право України*. № 2. 2023. С. 91-111.
112. Максименцева Н.О. Обмеження конституційних прав і свобод громадян в період воєнного стану. *Право та державне управління*. 2022, № 1, С. 41-48. <http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/issue-1-2022>
113. Маровді В.М. До питання обмеження прав особи у цивільному праві. Співвідношення понять обмеження та обтяження цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2021. С. 146-150.
114. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник/ За заг. ред. Р.С. Мельника. – К.: Ваіте, 2014. – 376 с. С. 164
115. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлакова Б.М. Обмеження прав і свобод людини і громадянина у сучасних умовах: теоретичний та практичний аспекти. *Юридичний науковий журнал*. 2020. № 2. С. 42-46.
116. Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
117. Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text
118. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966, ратифікований Українською РСР від 19.10.1973. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
119. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966, ратифікований Українською РСР 19.10.1973. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
120. Мініч А.П. Права, свободи і обов'язки людини: проблема визначення понять. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2019. № 1(19) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n1/18mapvp.pdf>.
121. Мойсей Г.Г. Проблеми реалізації права на людську гідність в Україні *Часопис Київського університету права*. № 2. 2020.С. 160-163.

122. Моложон. Четверте покоління прав людини в контексті української сучасності. Юридичний науковий електронний журнал. № 12.2021. С. 41-44.

123. Моніторинг життя посадовців vs право на приватність: судова практика ЄСПЛ та України. URL: <https://ti-ukraine.org/research/monitoring-zhyttya-posadovtsiv-vs-pravo-na-pryvatnist-sudova-praktyka-yespl-ta-ukrayiny/>

124. Мохнюк Р. Свобода слова та її обмеження: як це регулюється в Україні та ЄСПЛ від 07.05.2021 URL: [https://vsirazom.ua/cabinet/svoboda-slova-ta-%D1%97%D1%97-obmezhennya-yak-ce-regulyuyetsya-v-ukra%D1%97ni-ta-v-yespl/#:~:text.](https://vsirazom.ua/cabinet/svoboda-slova-ta-%D1%97%D1%97-obmezhennya-yak-ce-regulyuyetsya-v-ukra%D1%97ni-ta-v-yespl/#:~:text=)

125. Мухай А.А., Наливайко Р.Л. Позитивна дискримінація і позитивні дії як методи забезпечення соціальної справедливості С. 102-107. Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: Матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 3 грудня 2021 р.) / Забзалюк Д. Є. (відповідальний за випуск) / Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 204 с.

126. Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей (доповнено) Ред.Струкевич О.К., Конотопенко О.П., Лапшин С.А. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016 р. – 403 с. С. 70.

127. Національна Стратегія у сфері прав людини від 24.03.2021 № 119/2021, затверджена Указом Президента України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n17>

128. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України "Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів", положень частин першої, третьої статті 29 Закону України "Про Державний бюджет України на 2020 рік", абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II "Прикінцеві положення" Закону

України «Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2020 рік"» від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb10d710-20#Text> (дата звернення 07.09.2022 р.).

129. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 168 с.

130. Основний закон Німеччини. <https://handbookgermany.de/uk/basic-law-0>

131. Офіційний сайт Конституційного суду України <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyeni-podannya-standom-na-2023-roku>

132. Офіційний сайт НАЗК щодо моніторингу способу життя декларантів URL: <https://nazk.gov.ua/uk/topic/monitoryng-sposobu-zhyttya/>

133. Охотникова О., Арбич Я. Публічне адміністрування як запорука забезпечення прав і свобод людини в Україні. № 4 (2020): Часопис Київського університету права . С. 174-177.

134. Пам'ятка для громадян на юридичних осіб про порядок внесення конституційних скарги до Конституційного Суду України <https://ccu.gov.ua/storinka/pamyatka-dlya-gromadyan-ta-yurydychnyh-osib-pro-poryadok-vnesennya-konstytuciyunyh-skarg-do>

135. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? Українська Гельсінська спілка з прав людини, 13 вересня 2023 року. <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbroynoho-konfliktu-iaak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>

136. План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудови» 2023-2026 від 29.11.2022. <https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-ukr/1680aa8282>

137. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с. С. 134.

138. Порядок здійснення вибіркового моніторингу способу життя від 2017 року офіційний сайт НЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Do-p.-13-1.pdf> та <https://minre.gov.ua/2022/12/22/metodychni-rekomendacziyi-shhodo-pidgotovky-antukorupcijnyh-program-organiv-vlady/>
139. Посібник ЄСПЛ за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf
140. Постанова ВРУ «Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії в умовах дії воєнного стану» від 06.09.2022 № 2558-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#n14>
141. Постанова ВРУ «Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану» від 24.02.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#Text>
142. Постанова ВРУ «Про організацію роботи Верховної Ради України у зв'язку з актом збройної агресії Російської Федерації проти України» від 24.02.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2103-20#Text> .
143. Постанова КМУ “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 р. № 211” № 241 від 29.03.2020 <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrm020420ayini-vid-11-bereznaya-2020-r-211>
144. Постанова КМУ «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» від 11.03.2020 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>
145. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні

кримінальні

правопорушення

15.07.2022.

<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1404639>

146. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту /В.Б.Авер'янов, М.А.Бояринцева, І.А.Кресінатаін. за заг.ред. В.Б.Авер'янова.–К.:Науковадумка,2007.–С.148.

147. Права Людини. Wikipedia.
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8#:~:text

148. Право на повагу до приватного і сімейного життя: ключові рішення ЄСПЛ щодо України.
http://nsj.gov.ua/files/1562070664%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%8F%D0%B3%D1%96%D0%B2_%D0%BF%D0%BE_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82i_8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86ii_%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf

149. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с. С. 93.

150. Правові засади консолідації парламенту в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 4. 2022. С. 12-17. chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/http://apnl.dnu.in.ua/4_2022/3.pdf

151. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

152. Про Ради Європи. <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/the-coe/about-coe>

153. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України» від 08.08.2022 № 2911-IX.

https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204?fbclid=IwAR2FcvqckExsrDAg_xL3rAP_Tj8aquIW1Ga7ipaz3s9aUAU4YtwuRXShEoc

154. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення» від 20.07.2022 № 2911-IX
<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40023>

155. Проект Закону України «Про внесення змін до ст. 81 Конституції України, (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України)» від 03.09.2019 № 34-IX URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-20#n9>

156. Проект Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду» від 06.08.2021 № 5844.
https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625

157. Проект Закону України «Про засади реінтеграції тимчасово невідконтрольних територій України» від 31.08.2021 № 5844-1.
https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72663

158. Проекти Законів України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 28.08.2002, 18.10.2018 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-15>;
https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64825

159. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text

160. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / О. В., Якобчук В. П., Дацій Н. В., Ходаківський Є. І. [та ін.] ; за заг. ред. О. В. Скидана. – Житомир : ЖНАЕУ, 2017. – 705 с.

161. Публічне управління та адміністрування : навчальний посібник / А.О. Дегтяр, О.А. Дегтяр, Х.І. Калашнікова, М.К. Гнатенко. – Харків : НАУ «ХАІ», 2021. – 128 с.

162. Пуховська А.С. Еволюція розуміння прав людини в контексті юридичного позитивізму. Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія право. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 86-91.

163. Рабинович П. М. Основы общей теории права и государства. Харьков: Фолио, 2005. 320 с.

164. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблема обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Львів: Астрон, 2001. Серія І. Вип. 3. 108 с.

165. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 257 с.;

166. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікації. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 1. С. 19—29.

167. Рабінович П.М. Права людини і громадянина. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

168. Рада ООН з прав людини. <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/co-is>

169. Ремех Тетяна Олексіївна. Права людини в Україні: підручник для 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів / Т.О.Ремех. – Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011. – 163 с. С. 5

170. Рішення «Полях проти України» від 17.10.2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text

171. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року у справі № 5-р/2018 за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що

втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII

172. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 23 листопада 2017 року у справі № 1-р/2017 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України

173. Рішення Великої палати у справах: «МакЕлгінні проти Ірландії», «Аль-Адсані проти Сполученого Королівства» та «Фогарті проти Сполученого Королівства». Комюніке Секретаря Суду (Grand Chamber Judgments in the Cases of: McElhinney v. Ireland, Al-Adsani v. the United Kingdom and Fogarty v. the United Kingdom). <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=443>

174. Рішення від 19 квітня 2023 року № 4-р(II)/2023 у справі за конституційними скаргами Сиротенка Сергія Євгеновича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 2 частини дев'ятої статті 171, пункту 4 частини п'ятої статті 246 Кодексу адміністративного судочинства України (щодо особових даних у судовому рішенні) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text>

175. Рішення восьмого апеляційного адміністративного суду від 20.06.2022 у справі П/857/8/22 про заборону політичної партії «Опозиційна платформа «За життя» https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va7_8705-22#Text

176. Рішення ЄСПЛ «Ваş проти Туреччини» від 03.03.2020. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogliad_ESPL_9.pdf

177. Рішення ЄСПЛ «Ірландія проти Сполученого Королівства, 1978 р. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22docname%22:\[%22ireland%20v.%20united%20kingdom%22\],\[%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]}}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22docname%22:[%22ireland%20v.%20united%20kingdom%22],[%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],[%22itemid%22:[%22001-57506%22]}})

178. Рішення ЄСПЛ «Класс та інші проти Німеччини» від 06.09.1978 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093#Text

179. Рішення ЄСПЛ «Роман Захаров проти Росії» від (заява № 47143/06)
URL: <https://privacy.khpg.org/1604922614>
180. Рішення ЄСПЛ «Ротару проти Румунії» від 04.05.2000 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>
181. Рішення ЄСПЛ від 10.08.2006 у справі «Ляшко проти України»
(заява № 21040) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275#Text
182. Рішення ЄСПЛ від 17.09.2020 у справі «Грубник проти України»
(Заява № 58444/15) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f52#Text
183. Рішення ЄСПЛ від 21.10.2021 «Селигененко та інші проти України»
chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://rm.coe.int/legal-summary-selygenenko-and-others-v-ukraine-ukr/1680a595f2>
184. Рішення ЄСПЛ від 25.03.2021 по справі «Авраїмов проти України»
(заява № 71818/17) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f72#Text
185. Рішення ЄСПЛ по справі «Гуменюк та інші проти України» від
22.07.2021 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h09#Text
186. Рішення ЄСПЛ у справі «Гусинський проти Росії» від 29.04.2004
<file:///C:/Users/maksi/Downloads/001-113001.pdf>
187. Рішення ЄСПЛ у справі «Денісов проти України» від 25.09.2019
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c96#top
188. Рішення ЄСПЛ у справі «Копп проти Швейцарії» від 25.03.1995
<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=308>
189. Рішення ЄСПЛ у справі «Луценко проти України» від 03.07.2012
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_852#Text
190. Рішення ЄСПЛ у справі «Скоппола проти Італії» 2012 року.
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126165&filename=CASE%20OF%20SCOPPOLA%20v.%20ITALY%20>
191. Рішення ЄСПЛ у справі «Хлебик проти України» від 25.07. 2017.
<https://rm.coe.int/case-of-khlebig-v-ukraine-1-ukr-ed/1680738311>

192. Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року у справі № 6-рп/2016 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>

193. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 06.06.2019 у справі № 3-р/2019 за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України „Про запобігання корупції“, пункту 2 розділу II „Пє рикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб“

194. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 24.12.2019 у справі № 9-в/2019 за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам статей 157 і 158 Конституції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-20#n9>

195. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р (II)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності

Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі)

196. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України „Про міліцію“ (справа про строки адміністративного затримання) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text>

197. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року у справі № 9-рп/2012 (справа про рівність сторін судового процесу) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>

198. Рішення Конституційного Суду України від 12.06.2007 року у справі № 2-рп/2007 за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI “Заключні положення” Закону України “Про політичні партії в Україні” (справа про утворення політичних партій в Україні) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-07#Text>

199. Рішення Конституційного Суду України від 18.04.2000 у справі №5-рп/2000 за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини другої статті 5 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" (справа про віковий ценз) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-00#Text>

200. Рішення Конституційного Суду України від 19.10.2009 у справі № 26-рп/2009 за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності)

окремих положень законів України „Про вибори Президента України“, „Про Державний реєстр виборців“, „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України“ та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text>

201. Рішення Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року у справі № 3-р (П)/2023 у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України „Про виконавче провадження“, абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування“ (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text>

202. Рішення Конституційного суду України від 22 вересня 2005 року у справі № 5-рп/2005 за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>

203. Рішення Конституційного Суду України від 22.12.2022 у справі № 4-рп/2022 за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій) URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

204. Рішення Конституційного суду України від 24.04.2018 у справі № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>

205. Рішення Конституційного Суду України від 24.12.2019 у справі № 9-в/2019 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009v710-19#Text>

206. Рішення Конституційного суду України від 29.12.1999 № 11-рп/1999 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>

207. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 URL: [https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava#:~:text.](https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava#:~:text=)

208. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>

209. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України „Про міліцію“ від 29

червня 2010 року № 17-рп/2010 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text>

210. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>

211. Рішення КСУ від 14.11.2001 у справі № 15-рп/2001 за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення п. 1 п. 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (справа щодо прописки) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-01#Text>

212. Рішення КСУ від 22.06.2022 у справі № 5-р(П)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>

213. Рішення КСУ від 24.04.2018 № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України "Про звернення громадян" (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>

214. Рішення КСУ від 27.10.2020 у справі № 13-р/2020 за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>

215. Рішення КСУ у справі №1-14/2020 (230/20) від 28.08.2020 №10-р/2020 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України “Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів”, положень частин першої, третьої статті 29 Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік”, абзацу дев’ятого пункту 2 розділу II “Прикінцеві положення” Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2020 рік” <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>”.

216. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» від 23.06.2021 № 756-р <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>

217. Розпорядження Кабінету міністрів України «Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад» від 30.12.2022 №1219-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-dii-orhaniv-vykonavchoi-a1219r>

218. Роль позитивної дискримінації в загальній концепції рівності / С. П. Погребняк // Університетські наукові записки. - 2008. - № 1. - С.23 – 28.

219. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

220. Семьоркіна О.М. Реформування інституту прописки в Україні https://minjust.gov.ua/m/str_43

221. Скакун О.Ф. Теория права и государства. – Харьков: 2020,. 656 с.

222. Слінько Т. М. Правові підстави обмеження реалізації прав і свобод людини і громадянина / Т. М. Слінько // Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку : зб. наук. ст. за матеріалами І наук. практ. конф. з європ. права,

- м. Харків, 24 квіт. 2018 р. С. 41–46.
<https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15153/1/Slinko.pdf>
223. Стаднік І.В., Бондар А.С. Права людини в контексті юридичного позитивізму. Права людини, держава, суспільство. С. 7. URL: <file:///C:/Users/maksi/Downloads/7842-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-15755-1-10-20200319.pdf>
224. Статут міжнародного суду ООН. <https://www.icj-cij.org/public/files/statute-of-the-court/statute-of-the-court-ru.pdf>
225. Стешенко А. Пovoєнні вибори: коли та за якими правилами. LB.ua від 27 березня 2013 року. https://lb.ua/news/2023/03/27/550073_povoienni_vibori_koli_yakimi.html
226. Стратегія Ради Європи на 2018-2023 роки. <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4#:~:text=>
227. Т. Лузан Перехідне правосуддя: історія становлення і зміст поняття. Юридична газета он-лайн. Від 21.04.2021. <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/perehidne-pravosuddya-istoriya-stanovlennya-i-zmist-ponyattya.html>
228. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 416 с.
229. Тлумачний словник української мови. /Укладачі Ковальова Т.В., Коврига Л.П./ -Харків: Синтекс, 2002. – 672 с.
230. У Раду Європи за рік надійшло для нагляду менше рішень ЄСПЛ щодо України, ніж за попередній від 06.04.2023. Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/04/6/7159295/>
231. Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки в умовах спалаху гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 13.03.2020 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87/2020#Text>

232. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року № 64/2022 <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

233. Указ Президента України «Про введення у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій" від 19.03.2022 № 153/2022. <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5296.html>

234. Указ Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» № 450/2023 від 26.07.2023 <https://www.president.gov.ua/documents/4512023-47793>

235. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 13 березня 2020 року <https://www.president.gov.ua/documents/872020-32741>

236. Указ Президента України «Про створення військових адміністрацій» №68/2022 від 24.02.2022 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>

237. Українська Гельсінська спілка України. <https://www.helsinki.org.ua/>

238. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки. 2016. № 837. С. 357-361.

239. Христокін Г.В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 92-98.

240. Шевчук С.В. Людська гідність у системі конституційних цінностей. Право України. 2018. № 9. С. 29–40.

241. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав і свобод людини. К., 2018. chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf

242. Щорічна доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини про стан додержання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2021 році

URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf>

243. Basic Law for the Federal Republic of Germany of May 23, 1949. <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>

244. Beck'scher Online-Kommentar GG. Retrieved June 12, 2020. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/BECKOK_29_BandVerfR/GG/cont/BECKOK.GG%2Ehtm (дата звернення: 05.07.20).

245. Constitution of Spain, 27 December 1978. https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en

246. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Council of Europe [1950]. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf. Accessed 15 April 2021.

247. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. 2009 P. 232.

E. Doroshenko, N. Plakhotniuk, U. Koruts Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 3 (11). P. 129–143.

Doroshenko Elmira. International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 2. P. 60-64.

248. Eppig V. Grundrechte (2010). Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 471 c.

249. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949). URL: <https://www.gesetze-iminternet.de/gg/BJNR000010949>

250. Guide on Article 15 of the European Convention on Human Rights 31.08.2022 https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_15_eng

251. Howard-Hassmann, R.E. Article by Article: The Universal Declaration of Human Rights for a New Generation by Johannes Morsink. *Hum Rights Rev* (2022). <https://doi.org/10.1007/s12142-022-00666-0>

252. Human rights, human lives: a guide to the Human Rights Act for public authorities. Equality and Human Rights Commission. Publication GD.13.401. Last Updated April 2014. <https://www.equalityhumanrights.com/en/file/2501/download?token=cX71W4Bx>
253. International Covenant on Civil and Political Rights 1966. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>. Accessed 15 April 2021.
254. Jayawickrama N. The Judicial Application of Human Rights Law : National, Regional and International Jurisprudence // Nihal Jayawickrama. - Cambridge University Press, 2002. – P. 40.
255. Johannesburg Principles on National Security, Freedom of Expression and Access to Information, 199. <https://www.article19.org/data/files/pdfs/standards/joburgprinciples.pdf>. Accessed 30 April 2021.
256. Krasnobaeva L., Ivanova Yu. Limits and Restrictions of Human Rights and Fundamental Freedoms. <https://core.ac.uk/download/pdf/81662953.pdf>. Accessed 30 April 2021.
257. Krommendijk, J. The domestic effectiveness of international human rights monitoring in established democracies. The case of the UN human rights treaty bodies. *Rev Int Organ* 10, 489–512 (2015). <https://doi.org/10.1007/s11558-015-9213-0>
258. La Constitution de la République du Benin 1990. http://confinder.richmond.edu/admin/docs/benin_constitution.pdf. Accessed 15 April 2021.
259. La Constitution de la Republique du Cameroun 1962. <http://www.prc.cm/instit/consti.htm>>. Accessed 15 April 2021.
260. La Constitution du Senegal 1967. http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Senegal_%28Verfassungen%29.pdf. Accessed 15 April 2021.
261. Lillich, Richard B. “The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency.” *The American Journal of International Law* 79, no. 4

(1985): 1072–81.
<https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf>

262. Mushak Nataliia, Muraviov Victor. *Judicial Control of Public Power as Legal Instrument for Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in Ukraine* / Natalia Mushak, Victor Muraviov // Monography, Regensburg, Springer, 2015. – P. 127-134.

263. Ryssdal R. *Protecting human rights and the European perspective: studies in memory of Rolv Ryssdal*, Springer, 2000. 1587 p.

264. Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights 1985. <https://www.icj.org/siracusa-principles-on-the-limitation-and-derogation-provisions-in-the-international-covenant-on-civil-and-political-rights/>. Accessed 15 April 2021.

265. Steiner H. J. *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals* / H. J. Steiner, P. Alston. – [2nd edn.]. – Oxford : Clarendon Press, 2000. – 1536 p.

266. UN and the Rule of Law, Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies, 23 August 2004, S/2004/616. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/2004%20report.pdf>

267. UN Commission on Human Rights, Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, 8 February 2005, E/CN.4/2005/102/Add.1/ URL: <https://www.refworld.org/docid/42d66e780.html>

268. UN Economic and Social Council, Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), 02 October 1997, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1>

269. UN, Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice, 10 March 2010. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf

270. Universal Declaration of Human Rights 1948. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>. Accessed 15 April 2021.

271. Vasak K. L' universalite des droits de l'homme a la lumiere du droit international positif des droits de l'homme / K. Vasak. – Milanges offerts a J. Campinons. – Paris: PUF, 1996. – P. 419.

272. Vasak K. Les différentes catégories des droits de l'homme in Lapeyre / F. de Tinguy and K. Vasak (eds). / Les dimensions universelles des droits de l'homme. // Vol. I – 1990. – C. 303.

273. What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. 2023. <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>

Додаток 1

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ***Список опублікованих праць за темою дисертації*

1. E. Doroshenko, N. Plakhotniuk, U. Koruts Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 3 (11). P. 129–143.

2. Дорошенко Е. Р. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколінь прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10. 2021. С. 71 – 74.

3. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. № 5. 2022. С. 247-253.

4. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичної безпеки у повоєнний період. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2023. С. 65-68.

5. Дорошенко Е. Р. Конституціоналізм і парламентаризм як цивілізаційний вибір України та гарантія прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний вісник*. № 3. 2023. С. 258-264.

6. Doroshenko Elmira. International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 2. P. 60-64.

Відомості про апробацію результатів дисертації

7. Дорошенко Е. Р. До питання конституційних підстав обмеження реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26-30 жовтня 2020 р.)*. / за заг. ред. НАДУ, Київ. 2020. С. 212-214.

8. Дорошенко Е. До питання обмеження реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні в умовах пандемії Covid-19. *Школа розвитку молоді:*

Всеукраїнська науково-практична конференція (Київ, 25 листопада 2020 р.). / за заг. ред. НАДУ, Київ. 2020. С. 123-126.

9. Дорошенко Е. Р. Основні види конституційних обмежень прав і свобод людини в Україні. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 р.). / за заг. ред. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 14-17.

10. Дорошенко Е. Р. Правові підстави обмежень конституційних прав і свобод людини в Україні. *Людина і закон: публічно-правовий вимір: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Дніпро, 1-2 жовтня 2021 р.) / за заг. ред. ГО «Правовий світ», Дніпро. 2021. С. 17 – 20.

11. Дорошенко Е. Р. Конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. (Київ, 19 квітня 2022 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи, О.М. Андреєвої. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 89-92.

12. Дорошенко Е. Р. Роль Верховної Ради України у забезпеченні гарантій дотримання прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління: матеріали Міжнародного круглого столу до Дня Незалежності України*. (Київ, 22 серпня 2022 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2022. С. 89-92.

13. Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичних безпеки у повоєнний період. *Глобалізаційні виклики. Урядування майбутнього: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. (Київ, 26-27 квітня 2023 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 320-324.

14. Дорошенко Е. Р. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Соборність України: політика духовної спільності національних*

традицій і цінностей: матеріали 10-того ювілейного щорічного Всеукраїнського науково-практичного круглого столу до Дня Соборності України, (Київ, 25 січня 2023 року) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ., ННІ ПУДС КНУ. 2023. С. 49 -51.

Додаток 2

АКТ

Про впровадження у діяльність Департаменту публічного права Міністерства юстиції України результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права за темою: **«Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні»** Ельміри Равільівни Дорошенко

Акт складено про те, що положення, висновки та практичні пропозиції, викладені як дисертаційному дослідженні Ельміри Равільівни Дорошенко, метою якого є комплексне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо встановлення змісту, вимог, критеріїв конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні з урахуванням міжнародно-правових вимог, практики ЄСПЛ в умовах, у тому числі, воєнного стану, та потреб української державності в період повосної відбудови, так і представлені у вигляді публікацій у наукових журналах та інших виданнях, зокрема, E. Doroshenko, N. Plakhotniuk, U. Koruts Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. Access to Justice in Eastern Europe. 2021 3 (11). P. 129 -143.; E. P. Дорошенко Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. № 5. 2022. С. 247-253.; E. P. Дорошенко Конституціоналізм і парламентаризм як цивілізаційний вибір України та гарантія прав та свобод людини і громадянина. Юридичний вісник. № 3. 2023. С. 258-264; E. Doroshenko International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. Visegrad Journal on HumanRights. 2021. № 2. P. 60-64 використовуються у діяльності Департаменту публічного права Міністерства юстиції України.

Так, Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та

2

реалізує державну правову політику. У зв'язку з цим, запропоновані підходи, висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані як при підготовці висновків правової експертизи нормативно-правових актів, так і в нормопросектувальній діяльності Департаменту публічного права Міністерства юстиції України, зокрема при підготовці проєктів нормативно-правових актів у сфері прав і свобод людини і громадянина щодо обмежень встановлених Конституцією України прав і свобод, зокрема, під час дії в Україні воєнного стану і в умовах повосенної відбудови країни. Так, заслуговують на увагу пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про правотворчу діяльність» з метою визначення критеріїв встановлення державою конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина відповідно до аналізу практики Європейського суду з прав людини.

В.о. Директора Департаменту публічного права
Міністерства юстиції України
кандидат юридичних наук

Л. Петрицький

Додаток 3

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т. в. о. Директора Департаменту
міжнародного права Міністерства
закордонних справ України

АКТ № 1

«15» листопада 2023 р.

м. Київ

Про впровадження у діяльність Департаменту міжнародного права Міністерства закордонних справ України результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права за темою: «Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні» радника першого відділу Департаменту забезпечення роботи керівництва Міністерства закордонних справ України Ельміри Равільівни Дорошенко.

УКЛАЛА КОМІСІЯ У СКЛАДІ:

Голова комісії А. В. Білецький

члени комісії Є. О. Шендріков

М. С. Гребенюк

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження радника першого відділу Департаменту забезпечення роботи керівництва Міністерства закордонних справ України Ельміри Равільівни Дорошенко, які спрямовані на вирішення проблемного питання розкриття конституційних засад обмеження прав і свобод людини і громадянина та окреслення особливостей запровадження таких обмежень в умовах воєнного стану та повосної відбудови, та представлені у вигляді публікацій у наукових журналах та інших виданнях, зокрема, E. Doroshenko, N. Plakhotniuk,

U. Koruts Constitutional Restriction on Human Rights and Freedoms in the Development of Liberal Democracy in Europe. Access to Justice in Eastern Europe. 2021 3 (11). P. 129 -143.; Е. Р. Дорошенко. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколінь прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. № 10. 2021. С. 71-74.; Е. Р. Дорошенко Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. № 5. 2022. С. 247-253.; Е. Р. Дорошенко Конституціоналізм і парламентаризм як цивілізаційний вибір України та гарантія прав та свобод людини і громадянина. Юридичний вісник. № 3. 2023. С. 258-264; Е. Р. Дорошенко Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичної безпеки у повоєнний період. Юридичний науковий електронний журнал. № 7. 2023. С. 65-68.; Е. Doroshenko International Legal Instruments on restrictions in regard of Human Rights and fundamental Freedoms. Visegrad Journal on Human Rights. 2021. № 2. P. 60-64, а також авторської моделі Механізму захисту людини і громадянина щодо конституційних обмежень прав і свобод в Україні, використовуються у діяльності Департаменту міжнародного права Міністерства закордонних справ України щодо встановлення меж та умов запровадження обмежень, а також у заходах щодо розробки проєкту Концепції конституційних обмежень прав і свобод людини і громадянина у період повоєнної відбудови як складової частини Концепції перехідного правосуддя.

Голова комісії

Члени комісії

 А.В. Білецький

Є. О. Шендріков

 М. С. Гребенюк